

יוהאריכו נא שמלותיכן למען קדושת עמנו וקדושת בנותינו': שיח הצניעות במדורי הנשים בעיתונות החרדית 1989-1960

רבקה נריה־בן שחר

האיפור על אלף גוונים, שכבותיו ומרכיביו הוא הביטוי הבולט ביותר למה שבת ישראל צריכה לברוח מפניו. הוא האנטיתזה של 'כל כבודה בת מלך פנימה', הוא הסתירה הגדולה ביותר ל'הצנע לכת'. הוא קריאת התגר העזה ביותר נגד מהותה של הבת והאשה היהודית. בת ישראל נאמנה לעולם אינה עושה מאמצים להתבלטות דמותה. ההיפך הוא הנכון. תמיד היו בנות ישראל משתדלות להלך בשולי דרכים, ללבוש מלבושים מחוירי נוכחות. ובכך מילאו את היעוד הנשגב של האשה שכבודה פנימה – בפנים הבית, בפנים הלב.

המודיע, 28.1.1983

מבוא

מאמר זה עוסק בטקסטים בענייני צניעות שנכתבו במדורי הנשים בעיתונות החרדית המפלגתית מתחילת שנות השישים ועד סוף שנות השמונים, ומטרתו להבין כיצד התקשורת היא כלי לסוציאליזציה בנושא השליטה על הגוף הנשי בחברה מסורתית. השאלה הנגזרת ממטרה זו והניצבת בבסיסו של המחקר היא כיצד סוגיית הצניעות משתקפת במדורים המיועדים לנשים שהתפרסמו בעיתונות החרדית המפלגתית בשנים 1960-1989. כדי לענות על השאלה נבחן קורפוס רחב שכלל את כל הטקסטים שהתפרסמו בשנים אלו במדורי הנשים בעיתונים המודיע ויתד נאמן, ומהם נבחרו אלו שעסקו בנושא הצניעות.

* תודות לתכנית ללימודי מגדר באוניברסיטת בר־אילן, שמלגת הפוסט־דוקטורט שלה אפשרה לי לכתוב את המאמר; ולמרכז האוניברסיטאי אריאל, שתקציב החוקרים החדשים שלו אפשר לי להעסיק עוזרות מחקר ולצלם דפי זיעור (מיקרופילם) רבים.

המחקר מבוסס על ההנחה שלטקסטים בכלי התקשורת תפקיד חשוב בהבניית המציאות של הקוראים והקוראות (Gerbner & Gross 1976; Schudson 2002). בחברה החרדית העיתונות הכתובה היא סוכנת חברות מרכזית, ובשנים שהמחקר מתמקד בהן היא הייתה כמעט מונופול, ועל כן אפשר לשער כי אז הייתה השפעתה גדולה במיוחד. מאמר זה מבקש להתבונן במאפיינים המוטיביים והרטוריים של הטקסטים שעסקו בנושא הצניעות, ויצרו, חיזקו ושעתקו את האידאולוגיה הדומיננטית שהחברה החרדית ביקשה להנחיל לבנותיה. הדיון בטקסטים הוא תמטי, עם מבט על ציר הזמן. המאמר יפתח בסקירת ספרות קצרה שתתמקד בכמה נושאים: החברה החרדית והעיתונות החרדית בישראל; נשים חרדיות במרחב הפרטי ובמרחב הציבורי; הצניעות כערך מרכזי בתהליך הסוציאליזציה של נשים דתיות וחרדיות; ומגדר ותקשורת. לאחר מכן תוצג המתודולוגיה, שבבסיסה ניתוח תוכן איכותני-אתנוגרפי. על פי הגישה ההגמונית לחקר התקשורת (Gitlin 1978, 1979; Gramsci 1992), ניתוח תוכן איכותני מאפשר להתבונן באידאולוגיה הדומיננטית של החברה הנחקרת באמצעות קריאה של תוצרי התרבות שלה – במקרה זה טקסטים עיתונאיים. דוגמאות מטקסטים אלו יובאו בהצגת הממצאים המשולבת עם הדיון.

סקירת ספרות

החברה החרדית והעיתונות החרדית בישראל

החברה החרדית היא כ-6.7% מהאוכלוסייה היהודית הבוגרת (בני 20 ומעלה) בישראל (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה 2007). חברה זו כוללת את היהודים החיים על פי ההלכה, כאשר הדת היהודית על עיקריה, הוראותיה ומגבלותיה מעצבת את חייהם הפרטיים והציבוריים. לחרדיות ולחרדים כמה מאפיינים שמבדילים אותם ממגזרים דתיים אחרים בחברה היהודית, בין היתר דתיות מקפידה ומחויבות רבה ללימוד התורה (כץ 1997; פרידמן 1991; 1992). בניגוד לחשיבה הסטראוטיפית, החברה החרדית אינה מרקם אחיד ומלוכד של לובשי שחורים, אלא קהילה מורכבת, מגוונת ורבת פנים. הקבוצות החרדיות מובחנות זו מזו, בין השאר בהתאם לזרמים שנוצרו במזרח אירופה במאות השנים האחרונות (Heilman & Friedman 1991).

בחברה החרדית הנבחנת במאמר זה – הזרם המרכזי של החברה החרדית, כלומר חרדים אשכנזים חסידיים ומתנגדים – העיתון המודפס החרדי הוא אמצעי התקשורת הלגיטימי העיקרי.¹ העיתונות החרדית במדינת ישראל כוללת יותר משלושים

1 הרדיו והטלוויזיה החילוניים פסולים מכמה סיבות: (א) הם מייצגים טכנולוגיות מודרניות שהשפעתן עלולה להיות מסוכנת; (ב) הם משמשים להעברת מסרים שמקצתם פסולים ואף אסורים; (ג) טכנולוגיות אלו אינן מאפשרות פיקוח ושליטה הדוקים על התכנים המתפרסמים; (ד) הם מביאים לידי בזוז זמן, ולפיכך לביטול תורה. בשנים האחרונות גובר והולך השימוש באתרי האינטרנט החרדיים, הנהנים מפופולריות רבה למרות חוסר הלגיטימציה שלהם, ואולם אלה חורגים

כותרים² בעברית העונים על ההגדרה 'עיתון'³ ובכלל זה יומונים, שבועונים, ירחונים ותקופונים (נריה-בן שחר 2008). המאפיין הבולט של עיתונות זו הוא היותה אידאולוגית בטיבה ובמהותה. יש לציין כי גם העיתונים המסחריים, שתכליתם להניב רווחים לבעליהם, עדיין פועלים (באופן יחסי) בתוך המסגרת האידאולוגית ואינם חורגים ממנה. מכיוון שאחת המשימות העיקריות של העיתונות החרדית היא תברות לערכי החברה (נריה-בן שחר 2002), יש הקפדה יתרה על התכנים המתפרסמים בה, וכל העיתונים פועלים בפיקוח דתי-רבני (זרחיה 1989; לוי 1989; מיכלסון 1990; קפלן 2001; Baumel 2006).

נשים חרדיות במרחב הפרטי ובמרחב הציבורי

מחקר הנשים החרדיות התפתח מאוד בשנים האחרונות, ובהקשר זה מקובל להצביע על מחקריה פורצי הדרך של תמר אלאור, שעסקו בנשים מחסידות גור (אלאור 1992; El Or 1993, 1995, 1997). בהקשר רחב יותר המחקר עוסק רבות גם בהשפעתה של הדת על יחסי המגדר בחברות מסורתיות כדוגמת החברה היהודית (Adler 1983; Ross 2004) והמוסלמית (Mernissi 1987, 1991; Wadud 2006).

הנשים החרדיות הן 6.4% מהנשים היהודיות בישראל (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה 2007). הן שייכות לשתי קבוצות מיעוט: החברה החרדית (מיעוט תרבותי) והנשים בישראל (מיעוט סוציולוגי). כמיעוט בתוך מיעוט הן סובלות מהדרה כפולה, שכן מקומה של האישה – הגלום בפסוק 'כל כבודה בת מלך פנימה' (תהלים מה יד) – מודגש שוב ושוב במגוון דרכים: בשיעורי צניעות בבתי הספר, בשיעורים לנשים ובטקסטים שרואים אור בעיתונות החרדית.

החברה החרדית היא חברה מסורתית, המנסה לשמור על המשכיותה התרבותית ועל גבולותיה המוגדרים (קפלן 2000), ולכן משמרת את מעמד הגבר בתווך התרבותי ואת האישה כפריפריה (אלאור 1992; פרידמן 1998). מסורתיות זו מדגישה – כאידאל – את מקומה של האישה החרדית בספרה הפרטית, ולפיכך המשימות והתפקידים הקשורים בבית – הטיפול בילדים⁴ והאחזקה השוטפת – מוטלים בחברה החרדית בעיקר על הנשים. ואולם למרות הנאמר למעלה, ובשונה מההצהרות ומהאידאלים, כיום נשים חרדיות

ממסגרת המאמר. בעניין זה ראו Barzilai-Nahon & Barzilai 2005; Livio & Tenenboim-Weinblatt 2007; Neriya-Ben Shahr & Lev-On 2009

2 הספירה אינה כוללת עשרות מוספים המתפרסמים אחת לשבוע או לחודש.
3 על פי פקודת העיתונות משנת 1933 עיתון הוא 'כל דבר דפוס המכיל חדשות, ידיעות, סיפורי מאורעות או כל הערות, ציונים או באורים בקשר עם אותם חדשות, ידיעות או סיפורי מאורעות, או עם כל עניין אחר בעל חשיבות ציבורית, הנדפס בכל לשון והיוצא לאור בישראל למכירה או להפצת חינם, לעיתים קבועות או בלתי קבועות'.
4 אחד המאפיינים הבולטים של הספרה הביתית החרדית הוא ריבוי הילדים. לאישה חרדית 7.7 ילדים בממוצע, לעומת 2.6 בחברה הישראלית היהודית (גורוביץ וכהן-קסטרו 2004). מספר הילדים הגדול מטיל עומס רב על האישה ועל בנות המשפחה (גנץ 2003; עצמון 2006).

אינן מצויות רק בספרה הפרטית, שכן רבות מהן נוכחות במידה ניכרת גם בספרה הציבורית, והן לומדות, עובדות ומפרנסות. פרידמן (1991) טוען שיציאתן של הנשים לעבודה יחד עם דחיית השירות הצבאי של הגברים (שנהפכה בעצם לפטור משירות צבאי), הן שאפשרו את הפיכתה של החברה החרדית הגברית ל'חברת לומדים'.

הצניעות כערך מרכזי בתהליך החברות של נשים דתיות וחרדיות

הפמיניזם הרדיקלי (Dworkin 1986; Mackinnon 1983, 1990) דן בשליטה הפטריארכלית על הנשים בסוגיות הקשורות לגופן. הגוף מבטא תשוקה פיזית, בעיקר מינית, שנתפסת כמאיימת מאוד על הסדר החברתי, והשליטה עליו היא מרכיב חשוב בדתיות הפונדמנטליסטית ובתגובתה לעולם החילוני-מודרני (Arthur 1999; McCarthy-). Brown 1994). ואכן בחברה הדתית מתקיים דיון אינטנסיבי בגופן של הנשים באמצעות סוגיות הלכתיות הקשורות לצניעות בלבוש ובהתנהגות, להלכות טומאה וטהרה, לפיריון ולהגבלת הילודה (עיר שי 2006). באמצעות משטור ושליטה על לבוש האישה ועל מיניותה החברה שומרת על תומתן ועל נאמנותן המשפחתית והקהילתית של הנשים.

בחברה החרדית הצניעות היא ערך מרכזי ומכונן (Longman, 2007): לפי ההלכה, בפרשנותה האורתודוקסית-שמרנית, על הנשים להקפיד על לבוש ארוך וסגור, המכסה את רוב חלקי גופן, ונשים נשואות נדרשות לכסות גם את ראשן. מטרתו המרכזית של הלבוש הצנוע היא ליצור מחסום בפני הגברים, העלולים להתבונן בנשים (Heilman 1992). בחברה החרדית מקובלת הפרדה מגדרית קפדנית, וזו נשמרת בכל הגילאים וכמעט בכל האתרים: בחדרי שינה לילדים ולילדות, במוסדות הלימוד, בסביבת העבודה, באירועים משפחתיים וחברתיים, וכמובן במרחב הציבורי הפולחני – בית הכנסת, המחולק באמצעות מחיצה כך שהגברים מלפנים והנשים מאחור. זאת ועוד, בשנים האחרונות נעשה ניסיון להפריד גם את קווי התחבורה הציבורית.

הנשים החרדיות מחונכות מגיל צעיר מאוד להקפיד על צניעות, וכבר בגן הגננת מעירה לילדות על בגדיהן ועל התנהגותן (Yafeh 2007). החברה אמנם מנחילה את ערכיה בעיקר דרך מוסדות החינוך, אבל גם באמצעות העיתונות החרדית המיועדת לנשים, ובאלה מופיעים טקסטים רבים בנושא הצניעות. בטקסטים אלה עוסק מאמר זה.

מגדר ותקשורת

התפיסה הפמיניסטית שממנה נגזרה הדיסציפלינה של חקר המגדר עוסקת בהבניות החברתיות והתרבותיות של המגדרים ומתמודדת עם שאלות כגון מדוע הוצגו הנשים כאובייקטים וכיצד נוצר סדר החיים שהציב את הנשים כ'אחר' בהיבטים חברתיים, היסטוריים, ביולוגיים, לשוניים ואנתרופולוגיים (דה בובאר 2001 [1949], 2007 [1949]; French 1985; Friedan 1963, 1981; Greer 1984; Hooks 2000; Rich 1977; Woolf 1949, 1952).

המחקרים העוסקים בייצוגי המגדר בתקשורת הם ענף בדיסציפלינה הרחבה של חקר המגדר (למשל 1996; Press 1991; Livingstone), והממצאים המרכזיים בהם מצביעים על הדרך שאמצעי התקשורת מציגים את התפקידים הביתיים כראויים דווקא לנשים (Wood 1998; Hobson 1981). כך התקשורת מנחילה ומשעתקת אידאולוגיה ביתית מסורתית שבה הנשים אמנם 'עוזרות' לגברים, אך אינן יצרניות או מקבלות החלטות (Andreasen & Steeves 1983; Busby & Leicht 1993; Ferguson 1983; Walter 1987; Winship 1996; Wilson &). במחקרים העוסקים בדימויי הנשים בתקשורת הישראלית התגלו ממצאים דומים. הגברים מוצגים בעיקר כ'נורמלים', ואילו הנשים הן ה'אחרות': חריגות, שוליות, רכות אופי, פסיביות וכנועות, בעלות אגו נמוך ורגשי אשמה. הן מוצגות בדרך כלל כאובייקט ומשדרות תלותיות, מיניות וארוטיות (גודיץ-אברם 2000; כהן-אביגדור 2000; למיש 1997, 2000; פירסט 2000).

עיתונים ומגזינים לנשים נפוצים ברחבי העולם המערבי (Walker 2000) וגם בישראל (רובין 1987), ובכלל המאפיינים הבולטים שלהם אפשר למנות מערכת נשית, נושאים 'נשיים' וקהל יעד נשי (כהן-אביגדור 2004; לחובר 2001). יש הטוענים כי סוגה זו היא אמצעי להשתקה ולהעלמה של נשים מכיוון שהיא יוצרת מעין סדר יום 'נשי' נפרד (Ferguson 1983; Tuchman, Daniels & Benet 1978). אף שבישראל נשים רבות עוסקות בתחומים השונים של תקשורת ההמונים (לימור וכספי 1994; לימור ולביא 2004) וניתן היה לצפות שהטקסטים יחזקו את מעמדן של הנשים, מחקרים שעסקו בייצוגים של נשים בעיתונות הנשים הראו כיצד העיתונים משעתקים את הסדר החברתי הקיים ומחזקים את התפיסה המבחינה בין המרחב הציבורי-פוליטי ובין המרחב הפרטי-משפחתי (הרצוג 1994, 2000; כהן-אביגדור 2000). ממצאים דומים עלו בניתוח תוכן כמותי ואיכותני של דימויי הנשים החרדיות בעיתונות החרדית המיועדת לנשים (נריה-בן שחר 2002).

תרומתו המרכזית של מאמר זה נעוצה בהבנת חשיבותה של תקשורת ההמונים ככלי לחברות ולהבניית המציאות של נשים בחברות מסורתיות. מסקירת הספרות עולה כי כל נושא בנפרד – דת, מגדר ותקשורת – והממשקים בין דת ומגדר ובין תקשורת ומגדר, זכו למחקר רב, אבל כמעט שאין מחקרים שמשלבים את שלושת הנושאים גם יחד. יתרה מזאת, טרם נערך מחקר שבדק את סוגיית הגוף והצניעות בעיתונות הדתית הישראלית בכלל, ובעיתונות החרדית בפרט.

הקורפוס ושאלות המחקר

מאמר זה עוסק בדור שקדם למוספים השבועיים הצבעוניים ורבי העמודים המצורפים היום לעיתונים החרדיים, ובוחר את המדורים הקטנים שהופיעו באופן לא קבוע בשולי המודיע ויתד נאמן.⁵ בעיתון המודיע החל להתפרסם המדור 'לבית ולמשפחה' ב-1 במרס

5 תהליך זה דומה לתהליך שהתרחש בארצות הברית, שם החלה עיתונות הנשים במדורים קבועים

1960. עד סוף 1961 התפרסם המדור באופן לא סדיר, פעם בשבועיים – שלושה בימי שלישי או רביעי, ובשנים 1962-1968 לא הופיע כלל. ב-7 ביוני 1969 הופיע המדור לנשים בשם חדש: 'הבית שלנו' – וראה אור בקביעות בימי שישי, פעם בשבועיים. היקפו היה פחות משני שלישי מגודלו של עמוד בתבנית של יריעה רחבה (בראודשיט). במאי 1986 החל המדור להופיע פעם בשבוע, ובאפריל 2000 נהפך למוסף נפרד של העיתון המודיע: **הבית שלנו**. בעיתון **יתד נאמן**, המזוהה עם הזרם הליטאי, הופיע המדור 'בית ומשפחה' למן הגיליון הראשון ביולי 1985. המדור הופיע בקביעות בימי שישי, והיקפו היה כעמוד בתבנית המוקטנת (טבלואיד). בפברואר 1989 נהפך המדור למוסף נפרד, **בית נאמן**,⁷ והוא מצורף לעיתון **יתד נאמן** מדי יום חמישי.

בבסיסו של המחקר ניצבת השאלה כיצד סוגיית הצניעות משתקפת במדורים המיועדים לנשים שהתפרסמו בעיתונות החרדית המפלגתית בשנים 1960-1989? שאלות המשנה הנגזרות ממנה חולקו לשאלות משני סוגים – תיאוריות והשוואתיות. השאלות התיאוריות: מהם המוטיבים המרכזיים המופיעים בטקסטים העוסקים בצניעות? מהם המאפיינים הרטוריים שננקטו בטקסטים אלו? מהם מאפייני 'השיח הצנוע' – כלומר, האם וכיצד הטקסטים דנים בגוף האישה ובאיברייה? והשאלות ההשוואתיות: האם העיתונים **יתד נאמן** והמודיע נבדלים ביניהם בכל הנוגע למוטיבים ולרטוריקה? והאם חלו שינויים בהיבטים אלו על פני ציר הזמן?

מתודולוגיה

אוכלוסיית המחקר והמדגם

כדי לענות על שאלות המחקר שהוצגו למעלה נבדקו כל הטקסטים⁸ שהתפרסמו

שפנו לנשים בתוך העיתונות 'הכללית'. בשלב הבא התפתחו המדורים למוספים שצורפו לעיתון היומי, ולבסוף נעשו עיתונים נפרדים (Marzolf 1977). כך למשל כבר בסוף המאה התשע עשרה הופיע 'עזרת נשים' – המדור לנשים בעיתון **הצבי** של בן יהודה (קרסל 1964). ב-1935 הופיע המדור 'לאשה ולילד' בדואר היום, וב-1939 הופיע המדור 'בשביל עקרת הבית' בעיתון **הארץ**. ב-1934 הופיע **דבר הפועלת**, מוסף לנשים של העיתון **דבר**, וב-1976 שונה שמו ל**נעמת**. ידיעות אחרונות **לאשה** הופיע ב-1947 כתוספת לידיעות אחרונות, וב-1948 נהפך לשבועון נפרד בשם **לאשה**. את, ירחון לנשים מבית מעריב, החל להופיע ב-1967 (כהן-אביגדור 2004).

6 שמותיהם של המוספים/מדורים (**בית נאמן**, **הבית שלנו**) מעידים על תפיסתם, שכן העיתון רואה את תפקידו לחנך את האישה לתפקידיה הביתיים והמשפחתיים. לשם השוואה, שמם של עיתוני הנשים הפופולריים בישראל מבטאים תפיסה הפוכה, כמו למשל **לאשה**, **את** ועולם **האשה**.

7 בשנת תשנ"ח (1998) נהפך **בית נאמן** לעיתון לנשים ולנערות בלבד. בתקופה זו השתנה העיתון מבחינה חיצונית: מעיתון קטן, מודפס על נייר עיתון בצבעי שחור-לבן, הוא נהפך למוסף גדול וצבעוני, שמודפס על נייר כרומו ובו 32 עמודים.

8 תודה מיוחדת לליאורה גולדברג, עוזרת המחקר, שעבדה במסירות רבה, עברה על דפי הזיכרון (מיקרופילם) של כל העיתונים, ואיתרה וצילמה את הטקסטים הרלוונטיים אף שלא הופיעו בימים קבועים.

במדורים המיועדים לנשים בעיתונים **המודיע** ו**יתד נאמן**, ומהם מוינו הטקסטים העוסקים בצניעות. וביתר פירוט: בעיתון **המודיע** נבדקו השנים 1960-1989. בעיתון **יתד נאמן**, שהוקם בשנת 1985, נבדקו השנים 1985-1989. לפיכך אין מדובר במדגם, אלא באיסוף שיטתי והקלדה מדויקת של כל האוכלוסייה הרלוונטית – כלומר כ ל הטקסטים שעסקו בנושא הצניעות והופיעו בשנים אלו. בסך הכול התפרסמו בתקופת המחקר 47 טקסטים רלוונטיים: **בהמודיע** – בשנות השישים טקסט אחד, בשנות השבעים שישה, ובשנות השמונים 26 טקסטים; **ביתד נאמן** התפרסמו בסך הכול 14 טקסטים. הבחירה בעיתונים הללו (**המודיע** ו**יתד נאמן**)⁹ נעשתה בשל העובדה שאלה הטקסטים היחידים המיועדים לנשים חרדיות שהתפרסמו בעיתונות החרדית המפלגתית בתקופה זו. תקופת המחקר נבחרה בשל הרצון לבחון את מדורי הנשים בעיתונות האידאולוגית החרדית בשנים שבהן היא השפיעה במיוחד, כלומר מתחילת הופעתם (**המודיע** – 1960; **יתד נאמן** – 1985) ועד סוף שנות השמונים. משנות התשעים חל שינוי של ממש בכללי המשחק של מפת התקשורת החרדית, עם הופעתם של מגזינים מסחריים פופולריים כדוגמת **משפחה**, שפנו לחברה החרדית לרבדיה, ובין השאר גם לנשים חרדיות. ייתכן שבתגובה לכך נהפכו המדורים לנשים בעיתונות המפלגתית למוספים נפרדים – **בית נאמן** ו**בית שלנו**. כך או כך, משנות התשעים בוטל המונופול של העיתונות המפלגתית על הבניית המציאות התקשורתית של החברה החרדית.

הליך המחקר

את הטקסטים אספו והקלידו עוזרות מחקר,¹⁰ ואילו החוקרת היא שמיינה, בחרה וניתחה אותם. כל הטקסטים הרלוונטיים נותחו ניתוח תוכן איכותני-אתנוגרפי, בשיטת התאוריה המעוגנת בשדה (Grounded theory). לפי שיטה זו הקטגוריות הנושאיות של ניתוח הממצאים אינן נקבעות מראש, אלא מתגבשות ונבנות תוך כדי ניתוח הנתונים (גבתון 2001; צבר-בן יהושע 2001; שקדי 2003; 1995, 1983, 1988; Charmatz 1983, 1995; 2003; Hutchinson 1988; Strauss & Corbin 1990, 1994, 2000). הטקסטים חולקו לקטגוריות, תהליך שכלל קריאה חוזרת ונשנית, סימון הערות וחיפוש אחר קווי דמיון ושוני בין הקטעים (שקדי 2003; 1990, 1994; Strauss & Corbin 1987; Strauss 1993; Dey 1999; Knight & Arskey 1999). בארגון הנתונים נעשה שימוש בתוכנת Narralyzer.¹¹

המתודולוגיה שנבחרה למחקר מבוססת על שתי דיסציפלינות: חקר תקשורת ההמונים ואתנוגרפיה. במחקרים בתקשורת מקובלים ניתוחי תוכן מכיוון שהם מניחים שהמסר – מה שנכתב, מה שלא נכתב ואיך שנכתב – הוא מרכיב חשוב ביותר (Heck

9 אמנם גם בעיתון **מרווה לצמא** הופיע מדור לנשים, אבל אין מדובר בעיתונות מפלגתית, שבה עוסק מחקר זה, אלא בעיתון אידאולוגי עצמאי.

10 תודה רבה לשרה חטב, עוזרת המחקר, שהקלידה את כל הטקסטים. מדובר במשימה לא קלה עקב איכותם הגרועה של הטקסטים שצולמו מדפי הזיעור.

11 תוכנה לניתוח נתונים איכותניים, שפיתחו ד"ר שקדי ובנו, ראו: www.narralyzer.com

החשיבות של ניתוח המסר עולה בין השאר גם מהטענה הביקורתית שהיצוגים בעולם הבדיוני-תקשורתי יוצרים מציאות חברתית ומשקפים אותה (Gerbner 1972; Gerbner & Gross 1976). הגישה הרלוונטית למחקר זה היא גישת ההגמוניה. כענף המשותף לאסכולה הנאו-מרקסיסטית לחקר התקשורת, הרואה בתקשורת ההמונים מוסד חברתי המשרת את ערכי האליטות באמצעות מתן ביטוי לדעותיהן, גישת ההגמוניה מתמקדת בזיהוי האידאולוגיות של השלטון ובמנגנוני גיוס ההסכמה של הנשלטים (אלתוסר 2003 [1995]; Gramsci 1992; Gitlin 1978, 1979). המחקרים המבוססים על גישה זו בוחנים מסרים תקשורתיים בהנחה שהם מתווכים בין השלטון לקהל, משקפים ומנחילים אידאולוגיות דומיננטיות ומשכנעים את ההמונים במסרים שהוכתבו 'מלמעלה'.

הדיסציפלינה השנייה, האתנוגרפיה, היא מסורת מחקרית שניזונה מהאנתרופולוגיה ומבקשת לשרטט את 'תמונת דרך החיים' של קבוצת בני אדם הניתנת לזיהוי (צבר-בן יהושע 2001: 102). תפקידה של התאוריה בשרטוט תמונה זו 'אינו לומר מה אנו אמורים לראות, אלא לעזור לנו להבין את מה שראינו במונחים של הקשרים או של נושאים רחבים יותר' (שם: 133).

ההתבססות על שתי דיסציפלינות אלו תאפשר לבחון את הטקסטים ולהתייחס אליהם הן בממד התיאורי – שרטוט תהליך הסוציאליזציה המונחל לנשים חרדיות באמצעות העיתונות החרדית; והן בממד הביקורתי – ההבנה כיצד תהליך זה הוא חלק ממערכת של ידע (או חוסר ידע), כוח ושליטה, שמופעל על נשים ועל גופן בחברות מסורתיות.

ממצאים ודיון

המוטיבים המרכזיים שהופיעו בטקסטים העוסקים בצניעות במדורי הנשים:

א. 'אנחנו' מול ה'אחרים': הצניעות כמרכיב מכונן בהווה ובחינוך החרדיים וההתגוננות מפני השפעתה הזרה של האפנה

הצגת הממצאים והניתוח של מוטיב זה מבוססים על ההנחה שהחברה החרדית עסוקה באופן אינטנסיבי בהגדרת עצמה אל מול ה'אחרים' המאיימים על גבולותיה (אלאור 1991; גודמן ובילו 2003; גודמן ופישר 2003; יפה 2004; סיון 1991; Friedman 1993; Heilman; Newman, Bekerman & Kaplan 2002; Heilman & Friedman 1991; Friedman 1992). בדומה לעוד קבוצות שמבנות את זהותן מתוך יחסי גומלין מורכבים בינן ובין קבוצות אחרות ומתוך דינמיקה של יחסי ה'עצמי' וה'אחר' (סעיד 2000 [1978]), העיסוק בגוף, במיניות, בטומאה ובטהרה הוא חלק מאמצעי ההגנה על גבולות הקבוצה, בעיקר בשעת סכנה:

כשגוברת תודעת איום על גבולותיה החיצוניים של קבוצה, מתעוררת בקרבה נטייה להתעסקות יתר עם גבולות הגוף של החברים בקבוצה במאמץ להבטיח את

שלמותם [...] במצב משברי כזה מיטשטש ההבדל בין גוף פרטי ופוליטי ונוצר עניין בסוגיות של טהרה ריטואלית ומינית, המתבטא בריגול וברגולציה של גבול החברה וגבול הגוף בכל אשר יעשה (Douglas 1966, בתוך ארן 2003: 109).

הטקסטים שיובאו בהמשך הדברים מציגים מצד אחד את הצניעות כמבטאת את ה'אנחנו', מרכיב מכריע ומהותי לקיומו של העם היהודי במשך ההיסטוריה; ומן הצד האחר את האפנה חסרת הצניעות כביטוי להשפעת ה'הם', ה'אחרים' – הגויים. השפעה זו מסכנת את הגבול החיצוני, החשוב כל כך להגדרת עם ישראל – הגבול המודגש בין היהודי לגוי.

ה'אנחנו': הצניעות כמהותו של עם ישראל

האמנם, עד כדי כך כדאי ללכת אחרי האופנה בעיניים עצומות ולמכור תמורתה את הצניעות שהיא עמוד התווך של האומה? (המודיע, 2.5.1960).

והאריכו נא שמלותיכן למען קדושת עמנו וקדושת בנותינו, כי מאז ומתמיד היתה הצניעות יסוד קיומנו וסוד הצלחתנו ובכל הדורות וכל הזמנים (המודיע, 16.1.1970).

הצניעות והטהרה [...] היו היסודות החזקים ששמרו על עמנו מכל משמר, בכל הגלויות, ובזמנים הקשים ביותר. האשה – האם היהודיה ידעה תמיד, כי עליה, בדרכיה ובמעשיה בנויה התשתית, היסוד של כל עם ישראל (המודיע, 28.12.1984).

הצניעות מוצגת כאן כיסוד מרכזי שאפשר את קיומו של עם ישראל. ואכן, מבחינה היסטורית מנהגיהם ותלבושותיהם הייחודיות של היהודים מילאו תפקיד של בידול. ואולם הטקסטים אינם מתייחסים לבידול הסוציולוגי-תרבותי, שנוגע גם לגברים, אלא מדגיש את לבושן הצנוע של הנשים היהודיות. נראה שהטקסטים מכוונים למאפיין הצנוע בלבוש הדתי יותר מלמאפיין המבדל. ואכן, החינוך לצניעות הוא חלק בלתי נפרד מתהליך החברות של הבנות החרדיות, כמו שנראה בסעיף הבא.

החינוך לצניעות בקרב הבנות החרדיות

רוב הבנות והנערות החרדיות בישראל מתחנכות במוסדות של 'בית יעקב'¹² – הזרוע המחנכת העיקרית של בנות 'אגודת ישראל', שייסדה שרה שנירר (1880-1939) ב-1917 בעיר קרקוב שבפולין. מוסדות בית יעקב נתפסו כאמצעי להגן על הבנות החרדיות מפני ההשפעה של הגויים, המודרנה והחילון (Friedman 1998; 2004; יפה).

12 למקורות נוספים בנושא בית יעקב ראו דקל 1996; ויסמן 1993; פרידמן 1988; רוס 2006; Baumeil 2006, Heilman & Friedman 1991; Friedman 1998; Rozenak 1993; Weissman 1976

יש הרואים בלימודים בבית יעקב לא אמצעי לרכישה של כוח, שוויון ושותפות, אלא עוד אמצעי להדרה. לימוד כזה הוא לעתים חינוך לבורות, שיוצר הבחנה בין 'תוכן' – לימוד עיוני, שתוצאותיו הן אינטלקט נשי מפותח – ובין 'תכלס', לימוד פרגמטי, שמוסיף ידע בתחומים הרלוונטיים לחיי הנשים כגון הלכות כשרות ושבת (אלאור 1992). הטקסטים מהללים את בית יעקב כמערכת חינוך המעצבת ומכוננת את דור הנשים הבא אגב הדגשת הערך המרכזי של הצניעות:

רואים את האמת העמוקה שבחינוך ללא פשרות, ואת פרי ההילולים שלו, בנות שהצניעות כתר לראשן [...] הבת והאם היהודית הנאמנה, מעצבת את דמותה בבית ההורים, בבית הספר שלה ובסביבה המיוחדת שלה, על מנת להגיע לשלמות נפשית [...] ועליה להתכונן ולהתעדן ולהיטהר כדי להיות ראוייה להיקרא בשם הנעלה "אם יהודיה", שזהו החלק הנעלה ביותר והחשוב ביותר שהאשה מעניקה לבנין האומה היהודית.

אחרי הרבה עשרות בשנים הוכח ללא ספק, כי שיטת החינוך של 'בית יעקב', על טהרת התורה הכתובה והמסורה, הצדיקה את עצמה [...] גבורה פיזית יש גם בידי בנות לא יהודיות מכל העמים ומכל סוגי החינוך, אבל גבורה נפשית, בחינת איזהו גיבור הכובש את יצרו, לכך מגיעה רק הבת המתחנכת בחינוך שלנו (המודיע, 4.2.1972).

העיתון אינו רק מהלל, אלא גם תובע ודורש ישירות מהגורם הקרוב ביותר לבנות – המורות – לעסוק באופן אינטנסיבי בנושא הצניעות:

אני פונה בזה למורות ולמחנכות, כשם שאתם ממונים על טהרת המשפחה ועל קדושת הבית היהודי, אנא העלו נושא זה בדברכם וכשדירשו ויצו זה בעז"ה ייעשה [...] אנא ראשית תהיינה 'נאה דורש ונאה מקיים'. ושנית, השתדלנה להכניס נושא זה לתכנית הלימודים [...] העלינה את בנותיכן תלמידותיכן על המסלול הנכון למבחן החיים. למדנה אותן דרכי הצניעות בחיים, צניעות בלבוש, צניעות בהתנהגות [...] אל נסתפק בתווית הזיהוי של התלבושת האחידה עם סמל 'בית יעקב' כדי לזהות בת משלנו. נדאג שהתלבושת האחידה עם סמל הצניעות ילווה אותנו כל חינו ויהי זה שרכן (המודיע, 28.12.1984).

הידיעה שהמורות הן סוכן חברות מרכזי כנראה הובילה לקיומו של כנס בנושא צניעות, שיועד למורות. הדיווח על הכנס הופיע בהרחבה ב**יתד נאמן**:

[...] הוזמנו לכנס הצניעות [ה]מורות [מ]כל הסמינרים והתיכונים של בית-יעקב [...] היו שעמדו בצד, תוהות סביבן על חברותיהן: ולמה באתן אתן לכאן, מורות מבוגרות חובשות שביסים, אשר סלון לפאות לא ראו מעודן, מורות עמלות-יום, אשר ריח איפור לא עלה במגרה ממגרות ביתן? כמו חשו כלן מראש, כי גדול

יהיה המעמד, מחייב כל אחת ואחד באופן אישי, וממילא רואה בה נציגה של עשרות אלפי נשים ובנות בישראל שלא זכו להשתתף בו. את ההכרה של גדולי התורה בגודל חשיבותו של הכנוס נתן הגאון ראב"ד זכרון מאיר ב"ב הרב וואזנר שליט"א בעצם נוכחותו הנדירה במעמד זה, שהשרתה אוריה של יראת-הרוממות. למראה הרב הנכנס בלוויית הרב ז. וולף מנהל הסמינר בב"ב [בבני ברק], דמם האולם ההומה, דרוך לשמוע את דברי הרב. [...] היום, כשאחזו להבות האפנה בכל פינות המחנה ולנגד עינינו נשרף עמל דורות להשריש צניעות ויראת-שמים [...] היום הזה נכריז בגאון כולנו כי מקבלים אנו על עצמנו תקנון שמחייב את כולנו מקדקד ועד כף רגל, בתקווה שיהא זה תקנון של כלל היהדות החרדית, ובקבלן על עצמן את כל פרטי התקנון תשמשנה מורות 'בית-יעקב' דוגמא אישית לכל אם ובת בישראל. [...] בעת קריאת התקנון שוררת דממה מוחלטת באולם הגדול [...] בידינו האפשרות להשכין שכינה בעם ישראל. הגענו ב"ה להישגים בחינוך 'בית-יעקב'. תלמידותינו מדקדקות בקלה כבחמורה, ורק בחומת הצניעות אורב לנו היצר הרע ומצליח להכשילנו (יתד נאמן, 12.8.1988).

הטקסט מקפיד להדגיש שהמורות אינן קהל היעד האמתי של התוכחה והדרישה להקפיד על הצניעות. הן הלא 'חובשות שביסים', כיסוי ראש פשוט וצנוע לעומת הפאות; ופניהן נקיות – 'אשר ריח איפור לא עלה במגרה ממגרות ביתן'. תפקידן לשמש דוגמה אישית ולהקפיד על התקנון (מסמך המפרט בדיוק את דרישות הלבוש שעל התלמידות להקפיד למלא) שכתבה דמות סמכותית,¹³ הרב ווזנר, שאף כיבד את האירוע בנוכחותו.

ה'אחרים': סכנת ההשפעה הזרה
אל מול ה'אנחנו', נשות עם ישראל, תלמידות ומורות בבית יעקב, המקפידות על לבוש צנוע, ניצבים ה'הם', ה'אחרים', הגורמים המסוכנים שעלולים להחדיר את השפעתם הזרה. דאגלס (2004 [1966]) מסמנת כמה סכנות שעלולות ליצור זיהום חברתי. הסכנה הראשונה היא האיום על הגבולות החיצוניים של הקהילה. בטקסטים המצביעים על השפעתם של הגויים ניתן לראות טקסטים המאפיינים סכנה זו, המאיימת על קיומו של עם ישראל. הסכנה השנייה היא פריצת הגבול הפנימי של החברה. נראה שסכנה זו מופיעה בטקסטים המזהירים מפני השפעת החילונים, החלק ה'אחר' של עם ישראל. האפנה כחלק מהשפעת הגויים: באחד הטקסטים הראשונים שהתפרסמו במדור הנשים של המודיע מצאו לנכון הכותבות/ים למקם את אליילי האפנה בערי הגויים:

כיצד נדלק האור המרמז על שינויים במהלך האופנה? בפריו או ברומא יושבים להם 'אליילי האופנה', סגורים בחדרי חדרים [...] (המודיע, 2.5.1960).

13 לדיון ברטוריקה הסמכותית ובמקורות הסמכות שהופיעו בטקסטים ראו בהמשך המאמר.

לכאורה אפשר לטעון שזהו תיאור עובדתי – הלוא מעצבי האפנה אכן יושבים בערים מרכזיות באירופה ובאמריקה, ולא בירושלים ובבני ברק. ובכל זאת נראה שהטקסט מנסה למסגר אותם כ'גויים' המנסים להשפיע ממרחקים על התרבות היהודית. מסגור זה בא לידי ביטוי מודגש יותר בטקסט הזה:

עלינו גם לזכור כי האופנה היא אחת הסממנים של ההתבוללות או אחת הדרכים המובילות אליה. וזה מתבטא בכך שהאדם מבלי להרגיש בכך קובע לעצמו דרך של 'נהיה ככל הגויים בית ישראל' – ובתכנית ההידרדרות של העמים, תופסת האופנה מקום חשוב במיוחד. היא עומדת להם לעזר ליצירת תנאי חיים של הפקרות ותאוות בשרים, ומשעבדת אותם ללכת אחרי האופנה מבלי להרהר האם זה טוב בשביל האשה או לא. על ידי כך מאבד האדם את עצמאותו ומוכן לעשות ככל אשר יאמרו לו, וזו הכוונה המוסתרת של מעצבי האופנה ומעצבי דפוסי החיים בעולם הלא יהודי, שלצערנו הרב כל כך הרבה בנות יהודיות נגררות אחריהם (המודיע, 4.3.1977).

וכן בטקסט הזה:

כל זה לא מעניין אותנו, אם האופנה, שהיא מוצר גויי מובהק היתה נשארת נחלתם של אומות העולם, לדאבון לב יש לה השפעה גדולה על העם היהודי, שאחד מסימני ההיכר של בניו הוא היותם צנועים. ועתה, מתפרצת האופנה לתוך המחנה שלנו. האופנה הגועלית האחרונה המוזכרת לעיל הומצאה על ידי העבודה זרה, שרוצה לשבור חלילה את הצניעות שלנו. רק בעולם מעורער, שכל מה שנוצר בו יש לו מטרה לשחרר באנשים תאוות מגונות ולשעבד אותן להן, רק עולם כזה מסוגל להרשות אופנה כזאת. ולנו מותר להכניס פנימה, למחנה שלנו, את הזוהמה שלהם? (המודיע, 26.9.1986).

הטקסטים¹⁴ לא רק מזהירים מפני ההתבוללות הכרוכה באפנה, אלא מציירים את הלבוש האפנתי והלא צנוע כחלק מתכנית השפעה והשתלטות של הגויים על התודעה ועל הגוף, בעיקר בקרב נשים. השתלטות זו פוגעת ביכולת הבחירה החופשית, כמו שמצוין כאן:

14 הטיעונים המבדילים בין עם ישראל לגויים לא נכתבו רק בטקסטים חינוכיים, אלא הופיעו גם בשיר: כשושנה בין החוחים/ את בת ישראל בין בנות עמים; כעדי – שתיקתך/ הצניעות – יופיך, אשרך! אין את דומה/ לבנות כל אומה; יופיך – מראות וצבעים/ יופיך – מצוות ומעשים. חכמתן – חשבון ואנגלית/ חכמתן – התורה תכלית; ערכן – ערך השמלה/ ערכן – צניעות ושתיקה. כי אותך – אופפת שכינה. דרכן – בפעמונים ובמחולות/ דרכן – דרך אמהות; אין בת ישראל, כאותן בנות ישמעאל. ביניכן לעד חוצצת חומת ברזל: 'שקר החן [...]' אשה יראת ה' היא תתהלל'. יתד נאמן, 28.12.1989.

האם ככל הגויים אנחנו? נבחר כולנו בהכרה צלולה המובילה אותנו לחיים של עושר וכבוד אמיתי, מתוך הסתפקות בחלקנו (המודיע, 5.6.1987 וגם יתד נאמן, 19.6.1987).

האפנה כהשפעה חילונית: בזמן שהגויים מסומנים כאחר המוחלט, החילונים הם לכאורה יהודים, אבל לטענת החרדים בשל התנהגותם הם חשים שהם חיים ב'גלות בין יהודים' (Heilman & Friedman 1991; Rozenak 1993). את הישראלים החילונים הם חווים כקבוצה שמאיימת 'מבפנים', מתוך עם ישראל, על גבולותיה של הקהילה החרדית, ותחושה זו מתבטאת למשל בטקסט הזה:

בתוך גל אי הצניעות הסובב אותנו מודגשת היטב צניעותן של בנותינו, אולם אל לנו להיתפס לשאננות יהירה [...] צריך להקים גדר ולהגיד: עד כאן! לא כל מה שנאה לבנות החוגים החופשיים נאה גם לנו (המודיע, 2.5.1960).

וכן כאן:

[... יש ליצור] אבחנה בין הבית החרדי לחוץ, לרחוב החילוני. כיום, כאשר בושה וחרפה לעבור ברחוב, כשהלב מתכווץ מכאב לראות את ההידרדרות המוסרית [...] זוהי השפעת האופנה או הרחוב, שמתלבש באחרונה בלבושים צעקניים הנראים כבר ממרחק של קילומטרים [...] (המודיע, 4.3.1977).

הטקסטים מסמנים את ההבדלים בין החילונים לחרדים באמצעות הדגשת הזעזוע מהלבוש הלא-צנוע של החילונים:

למשל היום באוטובוס מתל אביב לבני ברק, עלו באחת התחנות כמה נערות לאחר הרחיצה בים ותלבושתן הדהימה. זוועה היה להביט בהן [...] עליכן לדעת שרבים מהנוסעים באוטו הדחוס הזה מרגישים בכאב לב למראה בנות ישראל המתלבשות גרוע יותר מבנות נכר (המודיע, 24.9.1982).

וכן:

היהדות החרדית נאבקת על נפשה ועל נפש ילידה מול ההשפעה ההרסנית של החילוניות בכל התחומים, אך יותר מהכל התלבשו כל כוחות הסטרא אחרא למלחמה נגד קדושת עם ישראל, שהנקודה התמציתית שלה היא צניעות. בכל האמצעים: עיתונות, תקשורת וכדומה, מפיצה ומציפה החילוניות זרמים אדירים של מי שופכין, ניבול פה, כעור וגסות, ומזהמת את סביבתה. מול זה אנחנו מתאמצים להקים סכרים ולעמוד על המשמר. לסתום פרצות כדי שהמים הזדונים לא יציפו אותנו רחמנא לצלן. אחת הפרצות החמורות שנפערה אצלנו ודרכה מתנקזת הזוהמה לבתינו היא הרדיפה אחרי לבוש אופנתי (המודיע, 1.12.1989).

נראה שהתפיסה של השפעת החילוניות השתנתה במשך השנים. הטקסט הראשון והשני (משנות השישים והשבעים) מסמנים גבול בין החרדיות לחילוניות; הטקסט השלישי (1982) מבטא כאב לב, שיסודו אולי בציפייה להתנהגות אחרת, לשותפות בערכים בין החרדיות לחילוניות; ואילו הטקסט האחרון (1989) אינו מסתפק בסימון גבול ובביטוי צער, אלא מפרש את המצב כמלחמה, כמאבק בין כוחות הטומאה החילוניים, המשתמשים בכלים מגוונים, ובין החברה החרדית המתגוננת.

נראה שכוחות האפנה אכן פרצו את חומות ההתגוננות של החברה החרדית והם מסכנים את גבולותיה הפנימיים. הטקסטים מבטאים חרדה מפני נהירה של החברה החרדית אחר האפנה, ומחפשים הסבר לנהירה זו. ההסבר שנמצא הוא תופעה פסיכולוגית-סוציולוגית: התנהגות 'העדר'. הטקסטים הבאים מסמנים את המשיכה החזקה, הכמעט לא רצונית, אחרי האפנה וקוראים לנשים להשקיע אנרגיה רבה בהליכה בכיוון ההפוך מזה של העדר:

אם ברצון או שלא ברצון נמשכות אנו את מדי שנה בשנה אחרי צווי האופנה, מדברים עליה בכל הזדמנויות ומקבלות כל שינוי כאילו היה זה 'צו קדוש' (המודיע, 2.5.1960).

בניסיון להתמודד עם התופעה הטקסטים מנסים להציג את הנשים האפנתיות באופן נלעג, ובכך לחזק את התנהגותן של אלה שאינן מתלבשות לפי צו האפנה:

לפעמים תיתכן ה'מיני' בחורף וה'מאקסי' בקיץ. אילו היו נוהגות להתלבש כך בשנים כתיקונם, היו ממלאים צחוק הרואים את הגיחוך שבדבר, אבל כיון שזוהי אופנה, הרי היא מתקבלת על כולם (המודיע, 4.3.1977).

וכן:

מאז פוקחת האישיות 'המכבדת את עצמה' את עיניה בבוקר ועד נתנה תנומה לעפעפיה היגעות עסוקה היא מרבית שעותיה בעיסוקים נכבדים הקשורים במישרין או בעקיפין לתרבות הלבוש [...] בעולמם של האנשים ה'יפים' בגד הוא לא סתם כסות לגוף, אלא תוצר אופנתי החייב להיות מושלם, מרהיב עין, מתוכנן, מעוצב, גזור ומדוד [...] אין לזלזל בהברקותיהם הגאוניות [של המעצבים] לגיוון האופנתי בווריאציות שונות מידי עונה המתבטאות בסוגי אביזרים, כפתורים, חפטים ואריגים למיניהם [...] (המודיע, 5.11.1982).

טקסט שהופיע בהפרש של שבועיים בשני העיתונים מלמד עוד על היחס לתופעה זו:

התחלנו לנהור בתוך עדר, משתתפים במשחק ילדים של מאחזי עיניים. אדם קל דעת אחד הצטרף לעדר ורבים אחרים הולכים כעיוורים בשורה המונהגת על ידי עיוור. אף אחד לא אוזר אומץ לשאול את עצמו, לאן בעצם רץ אני? ומה חושב אני לתפוס? השיקול היחיד המנחה כל אחד הוא ללכת למקום שהולכת אליו כל

שורת העיוורים [...] אבל] דרכנו היא דרך הצניעות, דרך שתביא אותנו להרגשה של יראת שמים. כל ניתן לזולתנו לעצב בשבילנו את חיינו הגשמיים, וממילא לבקש בעבורנו את טיב חיינו הרוחניים. זהירים ופקוחי עין נעמוד על המשמר, שלא לעלות על נתיבי האופנה והמותרות המובילים אותנו לשחיתות [...] (המודיע, 5.6.1987; יתד נאמן, 19.6.1987).

הטקסט לא רק מתאר את העדר כחבורה של עיוורים, אלא מסמן גם את מנהיג העדר ככזה. לפני הקהילה משורטטות אפוא שתי דרכים אפשריות: האחת מובילה לשחיתות, ובה פוסעים העיוורים; ואילו האחרת מובילה לצניעות, שמזוהה עם יראת שמים, ובה פוסעים הרואים.

הדוגמאות והניתוח שהוצגו כאן מציגים את המוטיב של הסימון והשמירה על גבולות ה'אנחנו' – החברה המסורתית, היהודית-החרדית – אל מול ה'הם' – החברה המודרנית, הגויית והיהודית-חילונית. אלאור (2006) מתארת את העיסוק האינטנסיבי של החברה החרדית בשמירה על גבולותיה:

ההיסטוריוגרפיה הפנימית שלה [החברה החרדית] היא סיפור של חברה הפועלת בזמן חירום; בעמידה מול ההשכלה, החילון והציונות, ובהתמודדות עם החורבן שהביאה מלחמת העולם השנייה ועם השיקום הלאומי שהציעה מדינת ישראל. מצב חירום זה היה למרכיב מיתי בחברה החרדית. הוא צרוב בזיכרון של הקהילה, הוא משמש נקודת משען יציבה לארגון השיח, הוא משפיע על אוצר המילים ועל דרכי החשיבה (אלאור 2006: 378).

סימון זה של גבולות הוא לכאורה חלק אינטגרלי מהשיח המציג את התרבות היהודית-מסורתית ככזאת שמתנגדת לחילוניות ולמודרניות המערבית. ואולם הרטמן (Hartman 2007) מציעה ראייה ביקורתית של סימון זה. בדומה לפמיניזם הרדיקלי, הטוען שהאפנה המערבית מתייחסת לנשים כאובייקט המאפשר את הנאת הגברים, השיח הדתי טוען שהצניעות היא אמצעי שנועד לכבד את הנשים ולהגן עליהן. הטקסטים שהוצגו לעיל אכן קושרים כתרים לראשי הנשים הצנועות, השומרות על קיומו של עם ישראל, אבל הרטמן מאירה את הפרדוקס הנוצר מסימון זה. לדבריה, עצם העיסוק בדיני הצניעות הופך את הנשים לאובייקט הזקוק להשגחה, להגנה ולכיסוי.¹⁵

ב. מוטיב היופי שבצניעות מול הסכנה שבפריצות

המוטיב השני מציב גם הוא ניגוד בין הצניעות, המתוארת במושגים של יופי, ובין הפריצות, המתוארת במושגים של איום וסכנה. בשונה מהמוטיב הקודם, המסמן את גבולותיה של הקבוצה, מוטיב זה פונה אל רגשותיה של הקבוצה עצמה. העיתונים נקטו

15 עיסוק נוסף בפרדוקס זה יופיע בהמשך הדברים, בדיון על מאפייני השיח המתמקד בגוף הנשי.

טיעון רטורי¹⁶ של פנייה להמון, כלומר 'שידול לקבל דעה או לבצע פעולה באמצעות פנייה לרגש, שנועד לעורר אצל הנמען רגשות שישפיעו על שיפוטו' (פרוגל 2006: 78). חשוב לציין שטקסטים מעטים, ששניים מהם מצוטטים כאן, הצביעו על הצד הנעים והיפה שבצניעות, ואילו רוב הטקסטים נקטו רטוריקה מאיימת שמצביעה על הסכנה שבפריצות. ייתכן שהבחירה ברטוריקה של הפחדה מבוססת על ההנחה שהיא מעוררת רגשות חזקים יותר מתיאורים אידיליים של צניעות.

היופי שבצניעות

הטקסט הראשון מנסה לבטל את התפיסה שלפיה הצניעות היא אנטיזה ליופי, ואף מציע ליצור סינתזה ביניהם:

עלינו להשתדל ליצור קריטריון עצמאי לאופנה שתבליט את האופי הצנוע של תלבושתנו, ועם זאת תהא היא גם נאה (המודיע, 2.5.1960).

כמעט שלושים שנה מאוחר יותר, סיפור המתאר מערכת יחסים בין סוכנת חברות, מדריכה של קבוצת בנות, ובין חניכותיה, מנסה לעשות דבר דומה:

ברכה המדריכה ישבה שקטה ומחייכת עד לרגיעת הרוחות [...] 'נכון', אמרה 'גם אני חושבת כך. אבל אינסטינקט הצניעות הטבעי הטמון באשה, צריך להיות חזק יותר מן השאיפה למראה טוב. שניהם קיימים בנו: מחד, הרצון להיראות יפה, ומאידך, חוש הצניעות שטבע ה' באשה. אין עלינו לעקור את הרצון להיראות טוב, אולם עלינו לכפוף אותו כליל לחוש הצניעות'. הפעם לא נשמע הגה בחדר. כולן חשו בעליל כי הדברים יצאו מתוך הלב. לא היתה זו מליצה נבובה לשם הרושם הטוב, היו אלו מילים אמיתיות שנאמרו בכנות, ואף אחת לא יכלה לסתור זאת. ברכה ניחנה בחוש זה של טעם טוב (יתד נאמן, 30.11.1989).

ברכה המדריכה מתארת את הצניעות כאינסטינקט טבעי, כחוש נוסף שה' טובע בנשים. כך היא ממלאת את תפקידה כסוכנת חברות. אבל היא מכירה גם ברצון להיראות יפה, והטקסט אף מעיד עליה (בשם חניכותיה) שהיא ניחנה בטעם טוב. הפתרון שהיא מציעה אמנם כופה את האינסטינקט הצנוע על הרצון ליופי, אך עם זאת מאפשר להם לדור בכפיפה אחת.

הסכנה שבפריצות

אל מול תיאורי היופי שבצניעות, הטקסטים הנוקטים רטוריקה של הפחדה כאילו אומרים: פריצות זה מסוכן. הם מבוססים על קשר סיבתי לכאורה בין לבוש הצנוע של הנשים ובין השלמות הפיזית והרוחנית של עם ישראל, ולהפך – בין לבוש הפרוץ

16 לפי פרוגל (2006) טיעון רטורי מאופיין בשימוש באמצעים החורגים מהיקש לוגי.

של הנשים ובין פגיעה פיזית ורוחנית בו. הפגיעה עלולה להופיע הן במעגל הקרוב ביותר – ילדיהן של הנשים; והן במעגל הרחב – עם ישראל. דוגמה לפגיעה בילדים מופיעה בטקסט המוקדש להתנגדות עקרונית לשימוש באיפור בקרב נשים חרדיות. העיסוק בייפוי הגוף מתואר כגזול זמן ואנרגיה מהטיפול בילדים:

או להתרוצץ בין חנויות אופנה או להתרוצץ עם הילדים. או לשבת שעות במספרה או לשבת עם הילדים או עם ספר קודש ביד. מי שדואגת שכל תלתל ותלתל בפאתה הנוכרית יהיה תמיד במקום ובצורה הנכונה לא יכולה לדאוג שהתנהגותם של ילדיה תהיה תמיד במקום ובאופן הנכון. איזה מטען רוחני מביא איתו ילד של 'חיידר' שעוזב בוקר בוקר את הבית ונושא בלבו תמונת אם שעומדת ליד הראי ואומרת: 'לך כבר' [...] וכשהוא חוזר היא עדין ניצבת ליד הראי? [...] השאלה היא רק האם צומח לנו כאן ילד יהודי (המודיע, 31.12.1982).

טקסטים רבים נוקטים רטוריקה של הפחדה באמצעות יצירת קשר בין לבושן הלא צנוע של הנשים ובין האסונות שפקדו את עם ישראל:

בארצנו הקדושה נשפך דם ישראל יום יום, בארץ ובגבולות, בים וביבשה, וצעקות אלמנות ויתומים קורעי לב ובוקעות שחקים. מצב זה מחייבנו חשבון נפש ממצה: 'בשל מה הרעה הזאת לנו?' [...] מצינו בתורתנו הקדושה 'ולא יראה בך ערוות דבר ושב מאחריך'. כלומר כי חוסר צניעות בנות ישראל גורר אחריו בהכרח כי הקב"ה מסיר ח"ו שכינתו מתוכנו וידוע, כי בהסתרת פניו יתברך מצינו תמיד רעות רבות וצרות ר"ל. יוצא, שבנות ישראל שאינן צנועות ההולכות בלבוש המשאיר גלויים מקומות מגופן, החייבים להיות מכוסים על פי דין תורתנו הקדושה, הן הן הגורמות לעזיבת השי"ת את מחנה ישראל ולמניעת עזרתו ממנו. ואין ספק אפוא, כי אופנת הלבוש הקצר, אשר חדרה לאחרונה גם למחננו ולאזהלינו אנו, המחטיאה את הרבים, הלא היא, אשר היתה בעוכרנו וגורמת לסילוק השכינה מתוכנו ח"ו.

על כן פונים אנו אליכן, בנות ישראל יקרות, בקריאה נרגשת: חוסו נא עליכן, על עמנו ועל ארצנו. בערו נא את הפגע המבאיש, את הפגם המחפיר מקרבנו והאריכו נא שמלותיכן למען קדושת עמנו וקדושת בנותינו. כי מאז ומתמיד הצניעות [...] היא אשר הגנה על ספינת ישראל בעד הרוחות הסוערות למען תגיע אל חוף מבטחים. [...] כל איש ואשה חייבים לעורר ולהוכיח את בני משפחתם ואת כל מי שישעה לדבריהם על גודל האחריות, אשר לוקחות על עצמן אלה המהססות לעשות כנ"ל בשעה גורלית זו, כשדם ישראל ניגר ר"ל, ומשפחות שכולות נאנקות בייסוריהן (המודיע, 16.1.1970).

האחריות אינה מוטלת רק על נשים חרדיות, אלא גם על חילוניות:

היום באוטובוס מתל אביב לבני ברק, עלו באחת התחנות כמה נערות [...] ותלבושתן הדהימה. זוועה היה להביט בהן. הן עמדו בסמוך למקום ישיבתי, משיחות ביניהן בקלילות ופניהן זוהרות מבלי שתטריד אותן המחשבה שהן אינן מודעות לה כלל. אשר הן ודומיהן אחראיים לטרגדיות של נפילת חיילים ואסונות אחרים הפוקדים את עמנו ועטים על ארצנו (המודיע, 24.9.1982).

חוף הים הוא אתר בעייתי בכל הנוגע ללבוש הנשים. אמנם מדובר בחוף נפרד, לנשים בלבד, ולפיכך הן יכולות ללבוש בגד ים ולהסיר את כיסוי הראש, אבל הטקסט נלחם ב(חוסר) לבוש זה, ומאשים אותו ואת הנשים במותם בטביעה של יהודים:

הים הגדול [...] בולע יהודים יקרים בזה אחר זה, ואנו עומדים נאלמים מנגד. אחינו טובעים במי הים! הלכו להתרחץ, להבריא, להנות – ולא שבו [...] מדוע נפרץ בנו פרץ נורא בו בולע הים ילדי ישראל, משקיעם בתוכו ופולט גוויות ללא רוח חיים? מה אירע לנו? [...] אחיותי, בשל מי הסער הזה? אחיותי, חוששני, שגם אנו עברנו את גבולנו, באנו אל הים מעבר למותר, כי גם לנו יש גבול. הציווי 'ולא תתור' בא להגביל אותנו בגבול הצניעות, בא להגביל את הלבוש, את המבט, ואת המחשבה. בא להגביל את הבת היהודיה לתחומה הבלעדי – הצניעות. ואם אנו, חלילה, עברנו את הגבול – ודוקא על חוף הים – הנה זה בא וקורא לנו בשאון גלוי – מה לך נרדם בעת סופה וסערה בים הגדול, קום קרא לאלוקיך! [...] אחיותי היקרות, בנות ישראל הטהורות! רבותינו, פוסקי הדור, פרסמו קריאה הגודרת אותנו במחנה הצניעות, ובה פסקי הלכה בענין רחצה על חוף הים. אסור להתרחץ על חוף הים בגילוי בשר (ואשה נשואה – בגילוי שיער) (המודיע, 24.8.1984).

טקסט זה נוקט את הרטוריקה של 'פנייה להמון' שהוצגה למעלה. ניתן היה לנצל את העיתון לקריאה שפונה אל ההיגיון – דרישה לנקוט כללי זהירות בסיסיים, ובכלל זה האזהרה מפני כניסה של מי שאינו יודע לשחות לים הסוער. אבל הטקסט בוחר לפנות אל הרגש, להאשים את הנשים שמאפשרות לעצמן לשחות באופן נוח ומשוחזר, ולהרחיב את מעגל הנשים שניתן לראות בחופים הנפרדים, הלבושות לבוש מלא הכולל חלוקים, מטפחות וגרביים.

הקשר בין חוסר הצניעות לסכנות אינו מתמקד רק בהווה, אלא מתייחס גם לצרות שקרו בעבר. הצרה ההיסטורית הזכורה ביותר היא השואה, המחוברת לנרטיב החרדי במישורים רבים (קפלן 2007; שאול 2009). הטקסטים מציגים הן את ההתמודדות בתקופת השואה, והן את תהליך הבנייה מחדש של העולם החרדי אחרי השואה כפועל יוצא של ההקפדה על צניעות:

צצו מחדש בזיכרוני הימים של ברגן-בלזן בימי השחרור הראשונים לפני 27 שנה. כמה מורות של 'בית יעקב' ובנות החליטו בימים אלה לאסוף את הבנות שנשארו אחרי השואה, ושבמשך השנים האיומות הללו שמרו על כבודן, על אמונתן הזכה והתמימה למרות כל הניסיונות הקשים שעברו עליהן [...] הגיעו אלינו חיילים מהבריגדה היהודית שבאו מארץ ישראל [...] והם נדהמו לראות את השוני הרב שבין אלה שחונכו ב'בית יעקב' לבין אלה שלא קיבלו חינוך זה. הם התפלאו לראות שכל האימה והשכול, המוות והעינויים, לא פגעו במאומה בצניעותה, בגאוויותה ובעמדתה הנפלאה של הבת הדתית, והם ראו את ההבדל בין אלה שנתחנכו בחינוך הלאומי, החינוך שלהם, לבין אלה שנתחנכו בחינוך של 'בית יעקב' או הישיבות. בנות 'בית יעקב' שימשו כבר בימים אלה סמל לצניעות ולמוסריות נעלה (המודיע, 4.2.1972).

טקסט זה קושר בין החינוך של בית יעקב ובין כבודן ותומתן של הבנות. כאישור מבחוץ, תקף ומהימן, לתפיסה העצמית הנשית-חרדית, מציבה הכותבת את חיילי הבריגדה היהודים. הם, ה'אחרים' – הגברים, החילונים, הישראלים, שלא חוו את מוראות השואה – מאשרים את מה ש'אנחנו', הנשים החרדיות, ידענו מזמן: הצניעות היא ההגנה האמתית. וצניעות זו, כאמור, הייתה הבסיס לתקומתו מחדש של העולם החרדי אחרי השואה:

ואם נשארה כנסת ישראל, ואם נשאר בכלל ישראל עדיין שריר ופליט, ואם עדיין שומעים קול תורה בבתי כנסיות ובבתי מדרשות, ואם לאושרנו נבנים בתקופתנו אנו בתי ישראל צעירים בדור שני ובדור שלישי שלאחר השמד הנורא, הרי זה רק בזכות של 'יראת ד' טהורה עומדת לעד'. שאם יש יראת ד' ותורת ד' קשורה עם טהרה וצניעות – אז עומדת לעד (יתד נאמן, 9.9.1988).

הטקסטים המזכירים את השואה מתייחסים אליה כאל אירוע מתמשך. הגרמנים של היום מזוהים עם הנאצים של אז ומוצגים כסמל של חוסר צניעות, כמו שניתן לראות בטקסט המזהיר מפני שימוש בחוברת הגזרות של 'בורדה':

המוליכה באופנה היא 'בורדה', חברה גרמנית ימ"ש, אשר כמו בכל דבר שבא מגרמניה, היא מדויקת מאוד, אך התיעוב והתועבה, הערום ועריה מלווה כל דף וכל דוגמא. קודם הם הפשיטו את ששה מליון הקדושים מבגדיהם לפני ששרפו את גופם, עכשיו הם מפשיטים מאתנו את מחלצותינו ושורפים את נשמותינו (המודיע, 1.12.1989).

הטקסטים שהוצגו מלמדים כי העיתונות החרדית אמנם מצביעה על החיוב שבצניעות, אבל בעיקר משתמשת ברטוריקה של שלילת הפריצות והפחדה באמצעות יצירת קשר ישיר בין לבושן של הנשים לאסונות בעם ישראל. וכך טען פוקו:

אפשר להבחין במכלולים אסטרטגיים גדולים, שפיתחו מערכי ידע וכוח מוגדרים ביחס למין [...] אחד מהם הוא] היסטריזציה של גוף האשה: תהליך משולש שדרכו נותח גוף האשה, אופיין ונפסל, כגוף הרווי כל כולו מיניות [...]. ההיסטריזציה [...] נעשתה בשמה של האחריות המוטלת עליה לבריאות ילדיה, לחוסן המוסד המשפחתי, ולשלום החברה (פוקו 1997: 72, 99).

ציטוט זה מלמד שאין מדובר בהמצאה מקורית של העיתונות החרדית או ברטוריקה ייחודית לחברה זו, אלא במערכת שמשלבת ידע (או חוסר ידע) עם כוח, ומשתמשת בהם כדי ליצור מנגנון פעיל של האשמה והפחדה. כשמנגנון זה מופעל באינטנסיביות אגב שימוש במגוון של סוכני חברות וברטוריקות מגוונות, אפשר להניח שהנשים מפנימות אותו והוא משפיע על הבניית המציאות שלהן. הסעיף הבא יתייחס למאפיינים הרטוריים של מנגנון זה.

המאפיינים הרטוריים של הטקסטים: רטוריקה של סמכות מערכתית ודתית

הרטוריקה ממלאת תפקיד חשוב בכל דיון שהמסקנה בו אינה יכולה להתקבל באמצעות חישוב, מדידה, שקילה או גזירה על פי כללים [...] כל העלאת טיעונים [...] מעידה על רצונו של הדובר לשכנע, ולא לכפות או לצוות, ועל נכונות מצד הנמען להקשיב. כך הוא מציג את הטענות הרטוריים כטיעונים רציונליים (פרוגל 2006: 48).

מעיון בטקסטים העוסקים בצניעות נראה שמטרתם איננה רק להבנות תפיסת עולם תאורטית-מחשבתית, אלא גם להשפיע השפעה מעשית. כותבי הטקסטים אינם מבקשים רק לחנך לאידאל מופשט של צניעות, אלא לשכנע את הנשים הבוחרות את לבושן ולהשפיע עליהן בקבלת ההחלטות שלהן. כדי לנתח רטוריקה זו, נבחנו הטקסטים כחלק מרטוריקה של סמכות. ההנחה היא שבמערכת היחסים בין הטקסט לקוראות, הנשים רואות את המוענים לנגד עיניהן, וראייה זו קובעת את התייחסותן לטקסט, כמו שטוען פרוגל:

הבנת דמותו של הדובר, בין בטקסט של אדם מוכר ובין בטקסט של אדם אנונימי, חיונית להבנת הסמכות והאמינות שהטקסט מבקש לעצמו. דמותו של הדובר היא שקובעת במידה רבה את התייחסותו של הנמען לטקסט: יקשיב או יאטום אוזניו, יבקש להפריכו או יקבלו ללא ערעור או הרהור, יפתח יחס רגשי, שלילי או חיובי, כלפי הדברים הנאמרים או ישמור על ריחוק רגשי (פרוגל 2006: 99-100).

בחינת הסמכות חולקה לשני סוגים: סמכות מערכתית – בדיקה של סוגי הטקסטים שהעיתונים משתמשים בהם (כגון מכתבים למערכת, טורים אישיים או דיווח מכנסים);

וסמכות דתית – בדיקה ומיון של הציטוטים והדמויות המרכזיות (כגון רבנים ומנהיגים) שמופיעים בטקסטים.

סמכות מערכתית

מהספירה והמיון של כל הטקסטים שהופיעו בשני העיתונים במשך השנים עולים הממצאים האלה: בהמודיע הופיע בשנות השישים טקסט אחד בנושא הצניעות, בדבר העורכת. בשנות השבעים הופיעו ארבעה טורים אישיים חתומים בשם הכותבת, מכתב אחד למערכת וציטוט אחד של רבנים, ללא ציון שם העורכת/כותבת. בשנות השמונים הופיעו 27 טקסטים. שבעה הופיעו כדבר העורכת; 11 טורים אישיים – חמישה חתומים בשמה של הכותבת/ת (לרוב רק האות הראשונה של השם הפרטי), שניים חתומים בראשי תיבות וארבעה ללא שם; שבעה מכתבים למערכת – חמישה עם שם הכותבת בראשי תיבות ושניים ללא ציון שם; ועוד שניים כתגובת העורכת למכתבים למערכת.

ביתד נאמן הופיעו 14 טקסטים. שישה טורים אישיים – שניים בשם הכותבת, שניים חתומים בשם פרטי ושניים ללא שם; שלושה מכתבים למערכת, חתומים בראשי תיבות או בשם פרטי; שלושה דיווחים מכנסים, חתומים בראשי תיבות; טקסט אחד שכתבה העורכת ומודעה אחת של דברי רבנים (לשם השוואה, באותה תקופה הופיעו בהמודיע טקסט אחד של דבר העורכת ושלושה טורים אישיים – שניים חתומים בראשי תיבות ואחד ללא שם).

ממצאים אלה קשה להסיק מסקנות מכמה טעמים: (א) המחקר מתמקד במדורים לנשים בעיתונות החרדית עד 1990, ובתקופה זו הם היו בתוך העיתון הכללי ואורכם היה פחות מעמוד. אפשר אפוא להניח שהכותבות/ים לא הועסקו בעיתון במשרה מלאה וייתכן שהן/ם עצמם כתבו את כל הטקסטים: לעתים כדבר העורכת, לעתים כטור אישי. (ב) בדרך כלל אין מצוין השם המלא של הכותבת/ת, וייתכן גם שהשם המצוין בדוי, כמקובל בעיתונות החרדית (נריה-בן שחר 2008). אפשר אפוא שטקסטים שונים (גם אם הופיעו בעיתונים שונים) נכתבו על ידי אותה/ו כותבת/ת. על מצב כזה יכול ללמד למשל הציטוט שנזכר למעלה שהופיע באותה תקופה בשני העיתונים. (ג) במדורים הופיעו לעתים קרובות מכתבים למערכת, אבל באמינותה של סוגת טקסטים זו יש להטיל ספק, שכן אי-אפשר לוודא שאכן אין מדובר בטקסטים שנכתבו במערכת. מסוגות הטקסטים אי-אפשר אפוא ללמוד על רמת הסמכות שלהם, ונראה שעצם הופעתם בעיתון מעניקה להם סמכות רבה. בכל הנוגע לרטוריקה מהסוג האחר – השימוש בסמכות דתית – המצב שונה בתכלית, כמו שאפשר לראות בסעיף הבא.

סמכות דתית

פרוגל (2006) מסביר ששימוש בציטוטים אופייני למסגרות דיון שמרניות, והוא חלק מרטוריקה של פנייה לסמכות, שהגדרתה 'שידול לקבלת דעה מסוימת מפני שמחזיקים בה אדם הנחשב למומחה או אדם שרוחשים לו כבוד והערכה [...] הפנייה לסמכות

מעתיקה את נקודת הכובד של הדיון מן המתדיינים עצמם אל דמויות שלא בהכרח נוכחות בדיון' (פרוגל 2006: 82).

בטקסטים שנבדקו הופיעו ציטוטים רבים, הן מספרות הקודש לגווניה (תורה, נביאים וכתובים, מדרשים ועוד) והן של רבנים ומנהיגים. ציטוטים אלו מבטאים לא רק את החשיבות הרבה של הטקסטים הקדושים ליהדות בחברה החרדית, אלא גם שני ערכים מרכזיים בחברה זו: 'אמונת חכמים' ו'דעת תורה'. מושגים אלו חשובים להבנת מערכת היחסים בין הציבור החרדי ובין גדולי התורה, בין 'החיים לפי הספר' ובין אלו שנחשבים מתוכיו. משמעותה של אמונת חכמים היא התפיסה שהחכמים, הרבנים ולומדי התורה הם המתווכים בין היהודים הפשוטים לאלוהים, ויש להאמין בפסיקותיהם ובצויהם כחלק מהאמונה באל. אמונה זו באה לידי ביטוי בהבנה שדעתם היא דעתה של תורה (אחיטוב 1997, 2006; לוי 1989; פרידמן 1990, 1991, 1994; קפלן 1997; שטרן 2002; Kaplan 1992; Heilman & Friedman 1991; Baumel 2006).

הממצאים העולים ממיון הטקסטים ומספירתם מלמדים כי בשני העיתונים יחד (המודיע ויתד נאמן) הופיעו בסך הכול 84 ציטוטים: 49 מנביאים וכתובים, 16 מהתורה, שישה מדרשים, ארבעה מהמשנה ומהגמרא ותשעה אחרים.¹⁷ קצרה היריעה מלקיים דיון מעמיק בציטוטים, המצדיקים מאמר נפרד (כמו למשל ציטוטים לא מדויקים או אי-אחידות בכתיבת ההפניות למקורות), ועל כן אתייחס רק לכמה טקסטים בולטים שהוזכרו שוב ושוב. הפסוק 'כל כבודה בת מלך פנימה' – טקסט מכונן בחינוך הבנות החרדיות (נריה-בן שחר 2008; פרידמן 1998) – הופיע חמש פעמים; הביטוי 'אשת חיל' ופסוקים נוספים מפרק לא במשלי הוזכרו 12 פעמים; הפסוק 'והצנע לכת עם ה' אלוהיך' (מיכה ו ח) הוזכר חמש פעמים; ונבואת החורבן של ישעיהו, המאשימה את חוסר הצניעות של בנות ישראל בחורבן הבית (ישעיהו ג), הוזכרה שבע פעמים. המדרש 'שלא שינו שמם, לשונם ולבושם...' (פסיקתא דרב כהנא [מנדלבוים] פרשה יא ד"ה ד"א גן נעול, עמ' 182)¹⁸ הוזכר שלוש פעמים. לציטוטים הרבים ולחזרות תפקיד חשוב ברטוריקה זו:

השימוש במיתוס המקראי כבסיס לאילוסטרציה, נעשה לקביעת נקודת הסכמה שאין עליה מחלוקת. הדוגמה, ההמחשה והסיפור הם אמצעים מובהקים של הטיעון הרטורי הדיאלקטי, שמחפש את נקודת המוצא המשותפת לטוען ונמעניו, והוא אופייני למאמרי הדעה בעיתונות הפובליציסטית. הטכניקה היא הצגת המקרה במסגרת של מערכת קבועה שאין עליה עוררין, שבקונטקסט הנתון יוצרת מציאות ממחישה. הבסיס שהובנה מושלך אוטומטית למקרה הנתון כנוכחות קיימת שאיננה ברת הפרכה (גתי 2009: 27).

17 שולחן ערוך, תפילת לכה דודי, תפילת ונתנה תוקף, רש"י, רמב"ן, רד"ק, הרמח"ל, רבינו יונה (פעמיים).

18 לדיון במקורו של טקסט זה, שאינו מופיע כך במדרש, ראו נריה-בן שחר 2008.

ואכן, נראה שציטוטים אלו לא באו ללמד או לחדש, אלא לחזק ולבסס את הרטוריקה הסמכותית של הטקסטים. במחקר שעסק באופני הקריאה של נשים חרדיות טקסטים המופיעים בעיתונות החרדית (נריה־בן שחר 2008) נמצא שהנשים רואות בציטוטים המופיעים בטקסטים כלים לעיגון ולחיזוק טענותיהם של המוענים. מעניין לראות ששני הטקסטים שהופיעו בשכיחות הגבוהה ביותר הם 'אשת חיל' – הנוקט רטוריקה חיובית המשבחת את הנשים; ומנגד נבואתו הקשה של ישעיהו – הנוקטת רטוריקה של האשמה והפחדה. ואולם ניתוח כמותי בכמות קטנה כל כך של טקסטים אינו תקף.

בטקסטים הופיעו 23 דמויות סמכות גבריות 'עכשוויות' (בני המאה העשרים): 17 רבנים¹⁹ ואדמו"רים, שני מנהלי סמינרים לבנות, דרשן אחד ושלושה אזכורים של 'גדולי הדור והרבנים' ללא ציון שמם. הדמויות הופיעו לרוב כחתומות על ההגדרות המדויקות של דרישות הלבוש הצנוע²⁰ או ככאלו שכיבדו בנוכחותן כנסים ואירועים שהוקדשו לנושא הצניעות וסוקרו בהרחבה בעיתונים. חמש דמויות סמכותיות נשיות הוזכרו בטקסטים שנבדקו, כולן בשמן המלא: ארבע מורות ורבניות שהרצו בכנסים בנושא הצניעות ושרה שנירר, מייסדת בית יעקב. המורות והרבניות תוארו כדמויות סמכותיות בפני עצמן,²¹ ובתיאור הכנס נכתבו גם הציטוטים שהן השתמשו בהם כדי לחזק את דבריהן. נראה שעצם אזכור שמה של שרה שנירר, המייסדת המיתולוגית של בית יעקב, נכתב כדי לגרום לנשים להתלבש בצניעות:

יום השנה לפטירתה של האשה הדגולה שרה שנירר ע"ה, מחייב אותנו תמיד לשאול את עצמנו: היכן אנחנו עומדים? האם מתנהלים חיינו לפני התכנית שהיא ע"ה התוותה בשבילנו [...] ב'כל כתבי שרה שנירר', יש מאמר שלה 'תרבות הצניעות שלנו'. והיא כותבת שם בין היתר: 'בזמן האחרון הפכו הנשים לשפחות של האופנה, ומחובתנו להשתחרר מן העבדות הזו [...] יש רק להקפיד להתלבש בהתאם לדין של התורה הקדושה'. הרי תקוותנו וייעודנו היא השלמות, בואו אפוא, ושמעו את דברי האם שלנו: 'אל תיטוש תורת אמך', נלך נא לפי תכנית החיים שהציבה לנו שרה שנירר ע"ה אמא של 'בית יעקב' (המודיע, 4.3.1977).

לצערנו מוכרחים אנו לציון אמת שאימנו שרה שנירר ע"ה בייסדה את בית יעקב לא חלמה שנגיע לכך [ללבוש לא צנוע]. היא עם השבים לראשה נתנה לנו הכל, אך אנו לא קיבלנו הכל [...] לקחנו את הנוח והקל [...] (המודיע, 28.12.1984).

19 מתוכן הופיע הרב ווזנר מבני ברק חמש פעמים.

20 כך למשל בטקסט המופיע להלן (יתד נאמן, 17.6.1988) בעמ' 616.

21 'המרכזות החינוכית במכון בית-יעקב למורות בירושלים, הגב' דינה שפירא'; 'הרבנית ציפורה פרידמן, מחנכת ותיקה וידועה'; 'הרבנית ברכה שרייבר – אף היא מורה ותיקה וידועה שם'; 'הרבנית זיסה חזן תחי'.

'הצניעות', היתה הגב' שרה שנירר ע"ה רגילה לומר, 'היא אבן הבחן של בת ישראל', כמה אקטואלי! (המודיע, 6.8.1987).

שרה שנירר מתוארת כאם הגדולה שייסדה את בית יעקב, בדומה לשרה אמנו שייסדה את עם ישראל. הציטוט הראשון אמנם מתייחס לספרה, אבל לציטוטים האחרים אין מקור. ניתן אולי לשאול כיצד יודע/ת הכותב/ת ששרה שנירר לא חלמה שבנות בית יעקב ילבשו לבוש לא צנוע? האם לבושן בפולין היה צנוע יותר? ומדוע מאשימו/ה הכותב/ת את עצמה/ו ואת הקוראות שהן בחרו רק את הנוח והקל?

גתי (2009) מצביע על שימוש בטיעונים ובנתונים שהם אקסיומטיים לקהל ספציפי ככלי רטורי מרכזי. לדבריו, שיח של זיכרון קולקטיבי, אמונות ודוגמות המשותפות לקבוצה ספציפית מאפשר להנהיל לה ערכים ללא הוכחות מדויקות. נראה שדמותה של שרה שנירר מייצגת בטקסטים אלו תפקיד שונה מזה של הדמויות האחרות. בניגוד לדמויות האחרות, החיות ופועלות, שהרצו בעצמן בכנסי הצניעות או חתמו על תקנות ותקנונים, שרה שנירר היא מעין דמות אם, השייכת לזיכרון הקולקטיבי הנשי-חרדי וכזאת שניתן לשים בפיה דברי שכנוע בהתאם לרצון הכותב/ת. עוד מקור סמכות המוזכר בטקסטים הם האבות ובני הזוג של הנשים:

לצערנו נתפסו רבות מבנות חוגנו לתלבושת מעין זו, ויש הכרח להודות בצער שגם נשים שבעליהן מדקדקים ומחמירים במצווה קלה כבחמורה גם בהן פשה נגע זה (המודיע, 2.5.1960).

וכן:

היכן האבות שלנו, היכן הם הבעלים? אלו שמקפידים כל כך שלמאכלים הנכנסים הביתה יהיה את ההכשר הנכון, מדוע אין הם משגיחים שללבוש של בנות ביתם יהיה הכשר טוב? (המודיע, 26.9.1986).

הטקסטים תמהים על הפער בין הקפדת הגברים על קיום מצוות ובין הלבוש הלא-צנוע של הנשים. הטקסט הראשון תוהה כלפי הנשים, אבל הטקסט השני מצפה מהגברים שיהיו מעין משגיחי כשרות ללבוש של נשותיהם. חיזוק לציפייה זו, מלווה בנימה של ביקורת, ניתן לראות בטקסט שהופיע מאוחר יותר ביתד נאמן ובו הכותב/ת מצביעה, גם אם בזהירות, על אחריותם של הגברים ללבושן ה(לא)צנוע של הנשים. זהירותה אינה מאפשרת לה לכתוב 'אנו זקוקות לתמיכת הגברים', אלא לציין באופן עקיף את מקומם ב'היכלי הקודש':

האם רק אנחנו, הנשים לבד, אשמות בזה [בחבישת פאות נכריות]? כיצד נוכל לבדנו למלא את המשימה, מבלי שיהיה לנו סיוע כל כך? כמה נקל היה לנו אם גם בהיכלי הקודש, בתי המדרש ובתי הכנסת, היתה יוצאת זעקת מחאה אדירה נגד האופנה הארורה: עצור! סכנת מוות! (יתד נאמן, 22.6.1989).

השימוש בסמכות הדתית לסוגיה – הציטוטים הרבים, דמויות הרבנים והרבניות, דמותה המיתולוגית של שרה שנירר והסמכות הדתית הביתית (בני הזוג) – הוא הכלי הרטורי המרכזי שהטקסטים משתמשים בו. כלי זה מחזק בהיותו מוצג כ'תורה משמים', ללא שאלות וביקורות, בציטוטים לא מדויקים וחסרי הפניות, וללא יצירת אבחנות היסטוריות או הלכתיות. ניתן לראות כאן מערכת של שליטה הגמונית, במובן של הפעלת כוח ללא אלימות (Gramsci 1992), על גופן של הנשים. לפי פוקו:

[...] הכוח הוא כביכול זה שבמהותו מכתוב למין את חוקו. מה שאומר, ראשית כל, שתופסים את הכוח כאילו הוא ממקם את המין תחת משטר בינארי: מותר ואסור, מורשה ומוקצה. מה שאומר עוד, שהכוח מכתוב למין 'סדר' אשר מתפקד בעת ובעונה אחת גם כצורה של ניתנות להבנה: המין מפוענח מתוך יחסיו אל החוק (פוקו 1997: 58).

הציטוטים והדמויות הסמכותיות נועדו 'לעשות סדר' ולפענח את נושא הצניעות מתוך יחסו לחוק הדתי-חרדי, הלוא הוא ההלכה בפרשנותה המחמירה. לטענת הרטמן (Hartman 2007) התעסקותם האינטנסיבית של הרבנים בנושא הצניעות כשהיא לעצמה איננה צנועה, והיא סובלימציה של עיסוק במיניות. הסוגיה הבאה מוכיחה טענה זו באמצעות בדיקה של מאפייני השיח המתאר את גופן של הנשים.

מאפייני השיח הצנוע

האם ובאילו אופנים הטקסים דנים בגוף האישה ובאיבריה? עיון בטקסטים מלמד על עיסוק אינטנסיבי ומפורט בגופן ובלבושן של הנשים בכל התקופות ובשני העיתונים. כבר בטקסט היחיד שהופיע ב-1960 נכתב:

צניעות אין פירושה רק שרוול סגור או גרב ארוכה. גורם לא מבוטל להפרת הצניעות הם, למשל גם קווי אופנה מסוימים הנוגדים בהחלט את חוקי הצניעות והטעם הטוב (המודיע, 2.5.1960).

בטקסט זה, כמו באחדים מהטקסטים הבאים, הכותב/ת נוקט/ת מעין מנגנון של 'ללכת עם ולהרגיש בלי'. במקום לכתוב על יד או רגל, ובאופן ספציפי על זרוע ושוק, כותבים על 'שרוול סגור או גרב ארוכה', באופן שמבטא ריחוק ויכול להיות מוסבר כסוג של סובלימציה. בשנות השבעים כמעט שלא השתמשו הכותבות/ים במנגנון זה, ובשניים מתוך ששת הטקסטים שעסקו בצניעות הוזכרו איברי גופן של הנשים במפורש:

שבנות ישראל שאינן צנועות הולכות בלבוש המשאיר גלויים מקומות מגופן. החייבים להיות מכוסים על פי דין תורתנו הקדושה [...] האריכו נא שמלותיכן למען קדושת עמנו וקדושת בנותינו [...] לכן מודיעים אנו בזה ברבים את דעתנו, פסק דין תורה, כי שמלת אשה חייבת להיות באורך של 10 ס"מ למטה מן הברך,

כך שגם בזמן ישיבה ותנועות אחרות יישאר הברך מכוסה במלואו (המודיע, 16.1.1970).

ולא חסרו אף ס"מ ממלבושיהם, כך שתהיה הברך מכוסה לגמרי בכל תנועה שהיא, 'הברכיים לא כרעו לבעל' (המודיע, 14.3.1975).

הטקסט מחייב את הנשים לכסות מקומות גלויים בגופן ונוקט רטוריקה סמכותית 'על פי דין תורתנו הקדושה'. ראוי לציין שצניעות הנשים אינה מוזכרת בתורה אפילו ברמז (כהן 1999), ואולם ניתן להתפלפל ולקרוא את הביטוי 'דין תורתנו הקדושה' באופן שמתחבר עם הביטוי 'פסק דין תורה' המופיע בהמשך הדברים. כדי שסמכותם של הרבנים לא תהיה מוטלת בספק, הם חתומים על הטקסט בשם המלא.²² הפסוק 'הברכיים לא כרעו לבעל' מובא בספר מלכים א' (יט יח) בדברי ה' לאליהו הנביא, המבקש להשאיר בעם ישראל רק את אלו שלא חטאו. ואכן, הכריעה בכלל, והכריעה לבעל בפרט, היא סוג של עבודה זרה, מהעברות החמורות ביותר ('ייהרג ואל יעבור') ולשימוש בה קונוטציה חזקה במיוחד. ייתכן שההתמקדות בברכיים היא ניסיון להילחם בתופעת חצאיות ה'מדיד', החצאיות שהגיעו בדיוק עד הברכיים והיו באפנה בשנות השבעים. בשני הטקסטים אין מסתפקים בציון הסנטימטרים, אלא עוסקים בגוף האישה כגוף חי ומתנועע ודורשים ממנו להיות מכוסה בכל תנועה.

בשנות השמונים נמצאו דיונים מפורטים בגוף הנשים בכ-50% מהטקסטים שעסקו בנושא הצניעות בהמודיע (13 מתוך 26). להלן כמה דוגמאות, המופיעות לפי איברי הגוף השונים.

הפנים והשער

מה מסתתר מתחת לאיפור? קמטים! קמטוטים! נמשים, חיורון, חוסר צבע, ריסים דלילים ובהירים, פצעונים [...] מי שהקדישה פעם דקות ספורות כדי לקרוא הוראות לאיפור עפעף אחד, או לעיצוב גבה וכו', יכולה לתאר לעצמה בערך כמה זמן יידרש לעצב שתי גבות כדי שתהיינה שוות, כדי למרוח עפעפיים ולהדגיש כל מה שצריך או לא צריך [...] וריסים ארוכים או מלאכותיים, צפופים או קצרים, מסולסלים וישרים. [...] כל תלתל ותלתל, בפאתה הנוכרית יהיה תמיד במקום ובצורה הנכונה (המודיע, 19.11.1982).

טקסט זה הוא חלק מדבר העורכת, המתארת את האיפור כהידרדרות חברתית של הנשים החרדיות, הפוגעת בבני משפחתן. הפנים הן לרוב איבר גלוי, ואולי לכן היא מפרטת את

22 'בברכת התורה והשלום לעם ישראל כולו. יעקב לנדא, אב"ד דבני ברק. שמואל הלוי ואזנר, רב דזכרון מאיר ור"מ בשיבת חכמי לובלין. אברהם שלמה כץ, רב דחסידי סאטמר. יחיאל מאיר ונגורט, רב דחסידי גור. יצחק שלמה אונגר, רב דחוג חתם סופר. נתן גשטטנר, רב דשיכון אגודת ישראל'.

האיברים המצויים בהן (גבות, עפעפיים), את הפגמים האפשריים כגון קמטים וחיוורון ואת תלתלי הפאה, הממלאים את מקומן של השערות.

הקול

בטקסט הבא הכותב מתקומם נגד השמעת קולן של הבנות, האמור להיות מעין איבר חסוי:

למה כשעוברים דרך בתי הספר 'בית יעקב' צריכים לשמוע את הבנות שרות? וידוע גודל חומר האיסור. שהזכירונו רבותינו פוסקי הדורות דקול באישה ערוה [...] וגם שהן הולכות ל'שבת כלה' וכו' זה גם אסור. [ובהמשך העמוד] הערת שו"ש [העורכת]: שכח הכותב הנכבד להעיר על מכשלה גדולה יותר משתי הראשונות יחד והיא השירה בצבור בטילים! והפרוט מיותר (המודיע, 26.9.1986).

העורכת מתייחסת אל הכותב כאל גבר, וכך גם יתייחס אליו הניתוח. ניתן להניח שהן הכותב והן העורכת מודעים לקביעה ההלכתית ששירה בציבור מותרת, מכיוון שלא ניתן לשמוע את קולה הספציפי של האישה.²³ כותב זה מהלך על יד בית הספר בית יעקב ומנסה להשתיק, פשוטו כמשמעו, את קולן של הבנות/הנשים. עוד אתר שמפריע לו הוא 'שבת כלה', אולי המקבילה החרדית למסיבת רווקות, הנחגגת באופן שונה בתכלית. מדובר בשבת שלפני החתונה, שבה משפחתה של הכלה נוסעת למשפחתו של החתן, המכובד בעלייה חגיגית לתורה. הכלה מזמינה את חברותיה, והן מתפללות, סועדות ואף שרות יחד, באווירה של קרבה וקדושה. בשונה מבית הספר, שיכול להיחשב מרחב ציבורי, שבת כלה נערכת במרחב הפרטי, בביתה של הכלה, וגם שם הכותב מנסה להשתיק את קולן.

העורכת מגיבה לטקסט באמירה 'סופר דומיננטית' שאיננה רק מקבלת ומפנימה את דבר המוען, אלא אף מחזקת ומעצימה אותו (נריה-בן שחר 2008). היא מוסיפה את האיסור של השירה בציבור בטילים, כאשר הבנות אמנם נמצאות במרחב ציבורי, אבל בחברה נשית בלבד. הטקסט הבא, שכבר הוזכר למעלה, מתאר אתר דומה, ציבורי אך נשי – חוף הים הנפרד. גם טקסט זה מתעלם מההנחה שאינה צריכה הוכחה שהנשים נמצאות בחוף ללא גברים, והוא מבקש לשלוט בגופן גם שם:

אסור להתרחץ על חוף הים בגילוי בשר (ואשה נשואה – בגילוי שיער) (המודיע, 24.8.1984).

23 'תרי קלי לא משתמע' [שני קולות אינם נשמעים] (בבלי, מסכת ראש השנה, דף כו, עמ' א), והכוונה שכאשר שני קולות מושמעים בו זמנית, אי-אפשר להפריד ולשמוע קול ספציפי. במקורו נאמר הביטוי על חצוצרות, אבל בפוסקים הוא מוסב גם לשירה ולקריאה בתורה.

אביזרים לא צנועים

בטקסטים הקצרים הבאים אין מוזכרים איברים ספציפיים, אלא האביזרים (שלכאורה אינם צנועים) הנלווים אליהם:

כולם רואים את האריגים הנוצצים, השמלות הארוכות והמתנופפות, עומס התכשיטים וענני הקטורת המודרניים (המודיע, 6.2.1987).

הגרביים השחורים המצוירים, הכתפיים המוגבהים, השרוולים התפוחים: הצבעים הצועקים, הסרטים המתנופפים [...] או] חצאית מרושלת, ארוכה, פרומה בחלקה, ז'קט ארוך משתרך (המודיע, 8.7.1988).

תיאור מפורט זה מכסה ומגלה תיאור מפורט אחר. העיסוק בצבע הבגדים ובאורכם, בריח הבושם, בתיאור ההתנופפות של השמלות והסרטים – יכול להתפרש כסובלימציה של עיסוק בגוף שמתכסה בבגדים אלו. צורת התמודדות זו אינה ייחודית לעיתון המודיע. מחצית (שבעה מתוך 14) הטקסטים שהופיעו ביתד נאמן (שיעור דומה לזה של המודיע) עסקו בפירוט בגופן של הנשים:

לעתים אני מהרהרת כמה זמן יצליחו מעצבי האופנה לשטות בנו. פעם הם מחליטים עבורנו על לבוש קצר, ופעם ארוך [...] בבגדים צרים, ולאחר זמן חוזרים בהם ומכתיבים בגדים רחבים [...] ולא ננקר עיניים בשמלות נוצצות שזורות בחושי כסף, זהב ופאייטים (יתד נאמן, 7.8.1987).

השרוולים ארוכים דיים, הצווארונים סגורים, והחצאיות ארוכות [...] אך] הבגד שאפשר לכנותו לא צנוע, ניתן להגדירו כבגד שצועק מתוכו והמילים ממש חרוטות על חולצתו: הביטו! אני כאן!!! (יתד נאמן, 2.11.1989).

הטקסט הראשון מאשים את מעצבי האפנה, המשנים אותה מעת לעת, ומפרט מהם לתפיסת הכותב/ת בגדים מנקרי עיניים. הטקסט השני קורא את המציאות באופן סופר דומיננטי (נריה-בן שחר 2008) ומנסה להיות 'צדיק יותר מהאפיפור'. אין די בשרוולים ובחצאיות ארוכות ובצווארון סגור. הדרישה היא ללבוש בגדים שלא יצעקו 'אני כאן', אלא יסתירו את נוכחותה ואת קיומה של האישה. לפי פוקו מדובר בחלק ממנגנון הכוח: 'מעגל האיסור [ביחס למין] – לא תתקרב, לא תיגע, לא תצרוך, לא תחוש הנאה, לא תדבר, לא תופיע; השאיפה הסופית היא שלא תהיה קיים, אלא בצל ובחשאי' (פוקו 1997: 59). גם ביתד נאמן האיסורים מורחבים לאביזרים נלווים כגון תכשיטים ותסרוקות. בתיאור של כנס המורות למען הצניעות שהוזכר למעלה נכתב כך:

וכמידת הקדושה שעשויה אשה להשרות בבית, כן מדת הטומאה שעלולה היא להשרות חלילה בהופעה שחצנית שכורת אפנה ומרובת תכשיטים [...] היום, כשאחוזו להבות האפנה בכל פינות המחנה ולנגד עינינו נשרף עמל דורות להשריש צניעות ויראת-שמים, לא נוכל עוד להיתמם ולשאול: אבל למה אסור צבע גרביים

מסוים, ומה פסול בסוג תסרוקת זה או אחר. [בהמשך הטקסט מתואר התקנון החדש של הלבוש בבית יעקב, ובו נכתב] המורות נדרשות להסתייג הסתייגות מוחלטת מכל אפנות הרחוב בפאות, ביגוד, ריבוי תכשיטים, איפור, גרביים ונעליים (יתד נאמן, 12.8.1988).

הלבוש הורחב כאן לתיאור סובלימטיבי של גוף האישה מהפאה שעל הראש ועד הנעליים והגרביים שעל כף הרגל וכן לאביזרים הנלווים: התכשיטים והאיפור. אבל הטקסטים אינם בוחרים רק בתיאורים המעודנים, אלא גם 'קוראים לאיברים בשמם':

אלו דבריו [של הסטייפלר]:²⁴ 'וחובת בת ישראל ללבוש בגדים כשרים אשר לא יתגלה בהם אפילו משהו מן הברך ח"ו הן בשעת הלך והן בשעת ישיבה'. עד כאן לשונו הקדוש. לא יכולתי עצור עוד, ורשמתי לעצמי באותיות של כאב את המילים הבאות: לבושתנו ולחרפתנו נשתרשה במחננו תופעת לבישת גרביים קצרות (ברכונים) או לנו מיום הדין או לנו מיום התוכחה (יתד נאמן, 18.12.1987).

בהנחה שאכן מדובר בכותבת, היא משמשת כלי לקולו של גבר סמכותי, 'הסטייפלר'. בדומה לטקסטים שהופיעו בהמודיע, גם כאן הגבר רואה באישה גוף חי ומתנועע, ומבקש ממנה לכסות את ברכיה בכל תנועה. האישה, הרושמת באותיות של כאב את דבריו-דבריה, מוחה על תופעת הגרביים הקצרים. ואין מדובר בגרביים קצרים (עד השוק), המשאירים חלק גלוי מהרגל, אלא בברכונים, המגיעים כמעט עד הברכיים, ואמורים – במצב סטטי של הגוף – לפגוש שם את החצאית הארוכה. הכותבת המדקדקת מוחה על המצבים שבהם הנשים נעות ואגב התנועה החצאית מגלה את פיסת העור שבין הרגל המכוסה בגרב ובין הברך, ועל כך היא מזהירה: 'אוי לנו מיום הדין'.

לדיון המסכם בעיסוק בגוף הנשים, מתבקש ציטוט מלא של טקסט מפורט שהופיע כמודעה ממוסגרת במדור הנשים ב**יתד נאמן**:

ההלכות הנוגעות ללבוש אצל אשה אינן ענין של מידת חסידות אלא הלכות מפורשות בשלחן ערוך. בנוסף לאיסור עצמו, אשה שאינה לבושה כהלכה גם מכשילה את הרואים. ואלו פרטי ההלכות: שרוולים: המרפק חייב להיות מכוסה בכל מצב, ולכן אין ללבוש בגד עם שרוולים רחבים או מתרוממים, בהם מתגלה המרפק, אפילו אם רק באקראי; אורך השמלה: הברך חייבת להיות מכוסה בכל מצב, בין בישיבה בין בהליכה, וכבר פסקו פוסקי דורנו, שיש ללבוש שמלה שאורכה מגיע 10 ס"מ מתחת לברך. שסע בחצאית: אסור משום פריצות, אפילו גורבים גרביים, ואפילו כל השסע כולו מתחת לברך. גרביים: לבישת גרביים חובה. גרביים שקופות או מעשה רשת אסורות, ויש ללבוש גרביים שאין

24 הסטייפלר הוא הרב ישראל יעקב קנייבסקי (1899-1985), מגדולי התורה הליטאים.

הבשר נראה בבירור דרכם. אין לגרוב גרביים המגיעות רק עד מתחת לברך, היות ועלול להתגלות מקום החייב כיסוי. הצוואר: הצוואר מותר לגלותו. גבול הצוואר הוא: מהצדדים: מהמקום שמתחיל השיפוע לצד הכתף, חייבים לכסותו. מלפנים: מבליטת העצמות ומטה חייבים לכסות. מאחור: מהחוליה הראשונה של הגב צריך להיות מכוסה. יש נוהגין ללבוש רק צווארון סגור. המכשול בצוואר מצוי מאוד, ויש לשים לב למיקום הכפתור העליון בחולצות, ורוחב הפתח בסריגים או שמלות ללא צווארון. הראש: אשה נשואה חייבת לכסות את כל שיער ראשה במטפחת או פאה בהתאם למנהגים. וכבר פורסם שפאות ארוכות מהכתפיים או תסרוקות פרועות אינן מדרכי צניעות ואסורות. דין כיסוי: בגד העשוי כעין תחרה או שקוף אפילו רק בחלקו, או סריגים מחוררים וכדומה אינם מהווים כיסוי כהלכה. צניעות: מלבד חובת הכיסוי הנ"ל, מדיני צניעות אין ללבוש כל בגד הבולט בצבעו או רועש בסגנונו. נערך בס"ד ע"י צוות תלמידי חכמים והיה למראה עיניהם של הרבנים הגאונים: הרב יוסף שלום אלישיב שליט"א, הרב שלמה זלמן אוירבך שליט"א, הרב שמואל הלוי וואזנר שליט"א, הרב נסים קרליץ שליט"א. (יתד נאמן, 17.6.1988).

בדומה לטקסט זה, שלראשונה הופיע ב-1988 בעיתון יתד נאמן, בשנים שלאחר מכן (שלא נכללו בתקופת המחקר) הופיעו בעיתונות החרדית לנשים גם טקסטים מפורטים אחרים. הטקסט סוקר בפירוט את איברי גופה של האישה ומתאר את הכיסויים ואת מידת התאמתם להלכה.²⁵ הביטוי 'היה למראה עיניהם של הרבנים הגאונים' אמנם מתייחס מבחינה לשונית לטקסט, אבל בקריאה ביקורתית אבקש לטעון שלא רק הטקסט, אלא גם גופן של הנשים היה למראה עיניהם של הרבנים הגאונים. הרטמן (Hartman 2007) רואה בשיח ההלכתי בנושא הצניעות עיסוק הדומה לפורנוגרפיה, שהופך את גופה של האישה לאובייקט. הנשים מוצגות כאוסף של איברים וחלקים מקוטעים, הנתונים למבט גברי בוחן ומעריך (gaze) (Mulvey 1989). טקסט זה, המייצג את השיח ההלכתי ואת כוחם של הגברים, לא הופיע בספר הלכה במרחב המקודש של בית המדרש, אלא במדור הנשים בעיתון. מיקום זה הוא חלק מתהליך של חברות, היוצר ומחזק את הבנייתו של גוף האישה ככלי הנתון לפיקוח ולתיקון. כמו שניתן היה לראות בטקסטים עד כה, הנשים מפנימות מבט זה ומאמצות אותו, ומפעילות כוח הן על עצמן והן על נשים אחרות. התוצאה האפשרית של עיסוק זה, לדעתה של הרטמן (Hartman 2007), היא תפיסה עצמית של הנשים כאוסף של חלקים, ולא כשלם המורכב מגוף ומרוח. הדגשה זו של הגוף והחומר יוצרת את הפרדוקס שהצניעות פועלת בניגוד למטרתה המוצהרת.

25 מהאמירה 'הלכות מפורשות בשלחן ערוך' אפשר להבין כי הפירוט או תקנות אלו מופיעים בשולחן ערוך, ולא כך הוא.

ההבדלים בין העיתונים **יתד נאמן** והמודיע במוטיבים וברטוריקה והשינויים על פני ציר הזמן

שאלת המחקר האחרונה היא שאלה מסכמת, המתבוננת במוטיבים וברטוריקה המופיעים בטקסטים ועורכת השוואה בשני צירים: בין שני העיתונים – **המודיע** ו**יתד נאמן** – ולאורך תקופת המחקר. הניסיון להשוות בין המאפיינים המוטיביים והרטוריים שהופיעו במשך הזמן בעיתון **יתד נאמן** לא העלה ממצא מעניין. סביר להניח שהסיבה היא תקופת הפעילות הקצרה – שלוש שנים. ההשוואה בין שני העיתונים נעשתה רק בנוגע לטקסטים שנכתבו בשנים 1987-1989, כיוון שרק בשנת 1987 החלו להופיע ב**יתד נאמן** טקסטים בנושא צניעות. בשנים אלו הופיעו ארבע כתבות בהמודיע (שלוש כתבות ב-1987 ואחת ב-1989) ו-14 ב**יתד נאמן** (ארבע כתבות ב-1987, ארבע כתבות ב-1988 ושש כתבות ב-1989).

מבחינה מספרית, ב**יתד נאמן** הופיעו יותר טקסטים בנושא צניעות. לממצא זה כמה הסברים אפשריים. ראשית, מדור הנשים הופיע ב**יתד נאמן** בשכיחות גבוהה יותר מבהמודיע, והגיויי שכאשר מספר הטקסטים הכולל רב יותר, כך גם יגדל מספר הטקסטים העוסקים בצניעות. שנית, מדובר בעיתון שבתקופת המחקר היה חדש ונאבק על קיומו מול המודיע הוותיק. ואולם המאבק הקיומי לא היה רק על מקומו על מפת התקשורת, אלא בעיקר על מקומו של הפלג הליטאי בכלל, ושל הרב ש"ך בפרט, במרחב החרדי (נריה-בן שחר 2008). העיסוק בצניעות, בגופן של הנשים – כמטפורה וכמציאות – מיקם את העיתון בלב המרחב החרדי, ומסגר אותו בשיח הליטאי של ההקפדות והחומרות.

כמו שתואר לא פעם במאמר, בשני העיתונים המאפיינים המוטיביים והרטוריים דומים. שניהם משתמשים במוטיב של 'אנחנו מול הים', המסמן גבול בין החברה החרדית ובין 'האחרים' – החילונים והגויים – וכן במוטיב של הצגת היופי שבצניעות אל מול הסכנה שבפריצות אגב שימוש ברטוריקה של הפחדה הקושרת בין לבוש הנשים לאסונות. בשני העיתונים אין כמעט משמעות לרטוריקה הסמכותית שעולה מסוג הטקסטים, שכן מדובר בטקסטים מעטים וכמעט אנונימיים. לעומת זאת יש משמעות רבה לרטוריקה של הסמכות הדתית, הנובעת מהציטוטים הרבים ומאזכורן של הדמויות המפרשות ציטוטים אלו – בעיקר רבנים ורבניות.

אף שבשני העיתונים נמצאו ציטוטים רבים, העיתונים נבדלים ביניהם במספר הציטוטים: בהמודיע הופיעו עשרה ציטוטים (שמונה מנביאים וכתובים, אחד מהתורה ואחד מהמדרש) ואילו ב**יתד נאמן** הופיעו חמישים (!) ציטוטים (23 מנביאים וכתובים, 12 מדברי רבנים בציון שמם, ארבעה מהתורה, ארבעה מדרשים, שניים מהמשנה ומהגמרא וחמישה אחרים²⁶). ואולם נתון זה יש לסייג ולהזכיר שמדובר בארבעה טקסטים שהופיעו בהמודיע, מול 14 שהופיעו ב**יתד נאמן**.

26 רמב"ן על התורה, שערי תשובה (פעמיים), רמח"ל ותפילת שבת.

ההשוואה לאורך הזמן בהמודיע מראה על עלייה גדולה במספר הטקסטים העוסקים בנושא הצניעות, שאולי מלמדת על העלייה בחשיבות שיוחסה לנושא. עם זאת יש לזכור שגם מספר ההופעות של מדור הנשים גדל עם הזמן, ולפיכך גדל גם מספרם הכולל של הטקסטים. מספרם הקטן של הטקסטים בשנות השישים והשבעים אינו מאפשר השוואה ממשית עם הטקסטים שהופיעו בשנות השמונים. עם זאת, הממצאים שהוצגו במחקר מראים שימוש במוטיבים דומים וברטוריקה כמעט זהה. מבחינת ההשפעה האפשרית על הנשים, נראה שריבוי הטקסטים שהופיעו בשנות השמונים (למרות ההסתייגות שמקורה בכמות הכללית של הטקסטים) אפשר הרחבה והעמקה של השימוש במוטיבים וברטוריקות שהופיעו בשנים המוקדמות יותר.

סיכום

לסיכום זה שני חלקים: הראשון יסכם בקצרה את התשובות לשאלת המחקר העוסקת בהשתקפותה של סוגיית הצניעות במדורים המיועדים לנשים שהתפרסמו בעיתונות החרדית המפלגתית בשנים 1960-1989; חלק זה יתאר את ה'ש', את מה שנכתב בעיתונים. החלק השני יתאר את ה'אין', את מה שהושק ולא נכתב, וינסה להציע לכך כמה הסברים.

השאלה התיאורית הראשונה ביקשה לבחון מהם המוטיבים המרכזיים שהופיעו בטקסטים העוסקים בצניעות במדורי הנשים. המוטיב הראשון הוא שרטוט והגדרה עצמית של 'אנחנו' מול ה'אחרים' – בניית התדמית של הצניעות כמרכיב מכונן בהווה ובחינוך החרדיים וההתגוננות מפני השפעתה הזרה – הגויית והחילונית – של האפנה. הטקסטים היללו את האישה היהודייה, בוגרת החינוך של בית יעקב, כאישה צנועה המנסה להידמות לאימהות הקדושות. מנגד הם תיארו את האפנה כחלק מהניסיון המכוון של הגויים והחילונים להשפיע על הנשים החרדיות, לקלקל אותן ולפגוע בחומות הטהרה והקדושה של החברה החרדית. המוטיב השני הוא הצגה של אידאל היופי, הטהרה והקדושה שבצניעות ובכיסוי, אל מול הסכנה והאיום שבפריצות ובגילוי. הטקסטים נקטו רטוריקה של הפחדה והאשמה, ויצרו קשר סיבתי בין לבושן של הנשים לאסונות שפקדו ופוקדים את עם ישראל.

התבוננות במוטיבים שנבדקו במחקר מזמינה התייחסות למתודולוגיה של האנתרופולוגיה הסטרוקטורליסטית, שלפיה הופעתו של מוטיב אחד גוררת את הימצאותו של מוטיב נגדי (Levi-Strauss 1963). שני המוטיבים המרכזיים שהובאו כאן אכן היו מורכבים ממוטיב ומוטיב נגדי – 'אנחנו' הצנועים מול ה'הם' האפנתיים, והיופי שבצניעות אל מול הסכנה שבפריצות. חיבור המוטיבים האלה יחדיו מראה שהם מחזקים ומבססים זה את זה. 'אנחנו' צנועים וגם יפים, ואילו ה'הם' לא צנועים וגם מעמידים סכנות. אבל נראה שההבדל המרכזי הוא במטרה שניצבת לנגד עיני המוענים. המוטיב הראשון כוחו בבנייתה של תפיסת עולם מחשבתית המסמנת גבולות, ואילו למוטיב

השני תפקיד של השפעה מעשית. להפחדה כוח רב, והאשמת הנשים באסונות שנגרמו מלבושן הלא-צנוע אמורה לשכנען להתלבש בסופו של דבר בצניעות.²⁷

מבחינת התקשורת יש לראייה מוטיבית-דיכוטומית זו השלכות רבות משמעות. אנשים מטבעם נעזרים בסכמות מחשבה קבועות מראש, היוצרות זיכרון סלקטיבי של חלק מהדברים שהם קראו (Braham 1982), והתקשורת משתמשת בסכמות חשיבה אלו, וכך מחזקת ומאששת אותן (אברהם 2000). בדרך זו הסכמה שבחזרה התקשורת לחזק יכולה לבטל תפיסות נוגדות ונקודות מבט חלופיות (Dahalgren & Chakrapani 1982).

בחינת המאפיינים הרטוריים שננקטו בטקסטים העלתה שימוש אינטנסיבי ברטוריקה של סמכות, שחולקה לסמכות מערכתית ולסמכות דתית. בבדיקת הסמכות המערכתית מוינו סוגי הטקסטים שהעיתונים משתמשים בהם במטרה לבדוק אם הסוגות נבדלות ביניהן בסמכות. מסיבות טכניות ומערכתיות (מיעוט טקסטים, כתיבה בשם בדוי ועוד) נראה שבמקרה זה אי-אפשר ללמוד מהסוגה על רמת הסמכות של הטקסטים, ואולם חשוב לציין שעצם הופעתם בעיתון מעניקה להם סמכות רבה.

הכלי הרטורי המרכזי בטקסטים הוא השימוש בסמכות הדתית לסוגיה – הציטוטים והדמויות הרבניות. להופעתם של ייצוגי סמכות אלו, שלהם חשיבות רבה בכל חברה מסורתית, תפקיד מרכזי בהצגת האידאולוגיה של הצניעות כ'תורה משמים'. לפי אידאולוגיה זו הנשים הן שאחראיות על רווחתם הרוחנית של הגברים (Hartman 2007), ולפיכך עליהן לכסות את גופן ואף להתכסות בעצמן.

תיאור מאפייני השיח הטקסטואלי הדן בגופה ובאיברייה של האישה מלמד על היותו שיח פרדוקסלי. הוא מבקש להיות 'שיח צנוע', מרחב של כיסוי, אבל נעשה שיח 'לא צנוע' ואפילו פורנוגרפי ומרחב של גילוי (Hartman 2007). העיון בטקסטים בשני העיתונים מלמד על עיסוק רב ומפורט בגופן של הנשים ובלבושן. טקסטים רבים אמנם בחרו כאסטרטגיה לדבר על הלבוש ולא על הגוף שהוא מכסה (למשל לדבר על הגרביים במקום על הרגליים), וניתן לראות בכך ניסיון לסובלימציה כלשהי; אבל עצם הדיון המפורט מחזק את הזיהוי של הנשים עם הגוף, בשונה מהגברים, המזוהים עם הרוח. הצגה זו של הנשים וגופן כאיום וכסכנה אינו ייחודי לחברה החרדית של המאה העשרים, אלא זהו שיח מוכר וותיק מימי אריסטו וסופוקלס ועד סרטי הקולנוע ואופרות הסבון של המאה העשרים ואחת (Bordo 1993).

העיסוק האינטנסיבי של הגברים בגופן של הנשים איננו אפוא רק דיון אידאולוגי-תאורטי בצניעות, אלא חלק מהבניה של יחסי כוח, ידע ושליטה, כמו שמייטיב להגדיר פוקו:

הנקודה החשובה היא לדעת תחת אילו צורות, דרך אילו ערוצים, בהחליקו לאורך אילו שדות שיח, מגיע הכוח עד להתנהגויות הקטנטנות והאינדיבידואליות ביותר

27 אבחנה זו, מטבע הדברים, היא סובייקטיבית, ולפיכך מחייבת בדיקה והרחבה באמצעות ראיונות עומק עם קוראות הטקסטים.

[...] כיצד הוא חודר להנאה היום יומית ומפקח עליה [...] בקיצור, הטכניקות מרובות הצורות של הכוח (פוקו 1997: 13).

שאלת המחקר האחרונה ביקשה לבחון את ההבדלים המוטיביים והרטוריים בין העיתונים **יתד נאמן** והמודיע בהתייחסות לציר הזמן. המחקר מצא שהן המאפיינים המוטיביים והן המאפיינים הרטוריים בשני העיתונים ולאורך ציר הזמן דומים. ההבדל היחיד שנמצא הוא שימוש רב יותר בציטוטים ב**יתד נאמן** כחלק מרטוריקה של סמכות דתית. ואולם ייתכן שמדובר בהבדל מערכתי, תלוי זמן ומקום, ולא בהבדל משמעותי יותר. סוגיה זו מזמינה מחקרים נוספים, שירחיבו את קורפוס המחקר ויבחנו עיתונים נוספים ותקופות נוספות ואף ישוו אותם לחברות מסורתיות אחרות.

הסיכום תפקידו בדרך כלל לסכם את מה שיש. ואולם כאשר דנים בהשתקפות אידאולוגית בטקסטים, מעניין לא פחות ואולי אף יותר לבחון, לתאר ולסכם גם את מה שאין. או במילותיו של פוקו:

האיסור על המין אמור ללוש שלוש צורות: להצהיר שזה אסור, למנוע שזה ייאמר, להכחיש שזה קיים. צורות שנראה כי קשה לפשר ביניהן. אלא שכאן מדמיינים מעין הגיון שרשרת שאמור לאפיין את מנגנון הצנזורה: הגיון זה קושר בין הלא קיים, האסור והבלתי ניתן לניסוח, כך שכל אחד מהם הוא גם העיקרון וגם התוצאה של השני (פוקו 1997: 59).

הטקסטים שנבחנו עד כאן אמנם עסקו באינטנסיביות רבה בגוף הנשי, קישרו אותו ליהודים ולגויים, לתורה ולנביאים, לאסונות ולשמחות ועוד; אבל הגוף הנשי איננו רק האיברים המוזכרים בטקסטים (פנים, צוואר, ידיים ורגליים), לבוש ואיפור. הגוף הנשי הוא גם מין, היריון ולידה, טומאה וטהרה, וסת ונידה – ולכל אלו הקשר דתי והלכתי עמוק ורחב. בטקסטים לא הוזכרו כל אלו אף ברמז קל שבקלים.

ניתן לטעון שהסיבה היא הצנזורה המחמירה הנהוגה בעיתונות החרדית (מיכלסון 1990; נריה-בן שחר 2008). אבל נראה שהסיבה להשתקה של סוגיות אלו עמוקה ומשמעותית יותר. היבטים אלו של הגוף הנשי אינם רק נשיים, אלא קשורים, במישורין או בעקיפין, גם לגברים. הגברים הנוכחים-נעלמים המשתקפים מהטקסטים שנבדקו הם יצורים רוחניים, שהאיבר הפיזי היחיד בגופם הוא העיניים, וכדי לשמור על עיניים אלו על הנשים להתלבש בצניעות. הסיבה האמתית ללבוש הצנוע – החשש מכל דיבור או מעשה מיני שעלול להתקיים מחוץ למרחב הספציפי המיועד לכך (עם בן הזוג, לפי הכללים, רק בזמן ובמקום המותרים) – אפילו אינה מוזכרת. כך היא משעתקת ומחזקת את הסטרוקטורה של הניגוד הבינרי שלפיו הגברים מזוהים עם הרוחני והטהור, והנשים עם הפיזי והטמא (לוי-שטראוס 2006 [1968]). נראה שהשתקה זו חזקה יותר מכל דיבור וכתובה:

יותר משיש לפנינו השתקה פשוטה וטהורה, יש כאן משטר חדש של שיח. לא מדברים פחות על המין, נהפוך הוא, אך אומרים את הדברים אחרת [...] האלם עצמו, הסירוב לדבר על דברים מסוימים או לקרוא להם בשמם, הדיסקרטיות הנדרשת בין דוברים מסוימים, כל אלה [...] הם מרכיבים הפועלים לצד הדברים הנאמרים, איתם וביחס אליהם, במסגרת מכלול של אסטרטגיות. [...] יש לנסות לקבוע את האופנים השונים בהם אין אומרים, כיצד מפורזים אלה שיכולים ואלה שאינם יכולים לדבר, באיזה סוג של שיח רשאים אלה ואלה להשתתף או איזו צורה של דיסקרטיות נדרשת מן הראשונים ומן האחרונים. אין שתיקה אחת אלא רבות, והן מהוות חלק חיוני מן האסטרטגיות החוצות את השיח ומאפשרות אותו (פוקו 1997: 22).

הדיבורים והשתיקות, מה שנכתב ומה שלא נכתב, וכל מה שמשתקף מהטקסטים העוסקים בצניעות בעיתונות החרדית לנשים, הם חלק מתפקידה של התקשורת כסוכנת חברות עיקרית בחברה זו. מאמר זה חשף מעט ממנגנון כוח זה, והוא פותח צוהר להבנת הקשר בין דת ובין מגדר בחברות מסורתיות, פטריארכליות וסגורות, ולהבנת מקומה הייחודי של תקשורת ההמונים בהבניית המציאות ובחינוך הנשים וגופן.

מקורות

- אברהם, א' 2000. **התקשורת בישראל: מרכז ופריפריה**, אקדמון, ירושלים.
- אחיטוב, י' 1997. 'תמורות במנהיגות הדתית', בתוך: ז' ספראי וא' שגיא (עורכים), **בין סמכות לאוטונומיה במסורת ישראל**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב, עמ' 56-83.
- אחיטוב, י' 2006. 'על עמידותו של מושג ההלכה כמאפיין זהות בשיח האורתודוקסי', בתוך: י' שלמון, א' רביצקי וא' פרויגר (עורכים), **אורתודוקסיה יהודית: היבטים חדשים**, מאגנס, ירושלים, עמ' 87-112.
- אלאור, ת' 1991. "תינוקות שנשבו": תפיסת החילוניות בקהילה החרדית, **מגמות**, לד, 1, עמ' 104-121.
- אלאור, ת' 1992. **משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות**, עם עובד, תל אביב.
- אלאור, ת' 2006. **מקומות שמורים: מגדר ואתניות במחוזות הדת והתשובה**, עם עובד ומכללת ספיר, תל אביב.
- אלתוסר, ל' 2003. **על האידיאולוגיה**, רסלינג, תל אביב.
- ארן, ג' 2003. 'גוף חרדי: פרקים מאתנוגרפיה בהכנה', בתוך: ע' סיון וק' קפלן (עורכים), **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?**, הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים, תל אביב, עמ' 99-133.
- גבתון, ד' 2001. 'תיאוריה המעוגנת בשדה: משמעות תהליך ניתוח הנתונים ובניית התיאוריה במחקר איכותני', בתוך: נ' צבר בן-יהושע (עורכת), **מסורות וזרמים במחקר האיכותני**, דביר, אור יהודה, עמ' 195-227.

- גודיץ' אברם, ק', 2000. 'מאשכוליות לתפוזים: דימוי נשים בפרסומות המוצגות בטלוויזיה הישראלית', פתוח, 4, עמ' 220-225.
- גודמן, י' וי' בילו, 2003. "בחמש דקות האלה שמתפללים – מנווטים את הטיל": חרדה, חרדיות וישראליות בדרשות רבנים על מלחמת המפרץ, בתוך: י' יונה וי' גודמן (עורכים), מערבולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל, הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים, תל אביב, עמ' 166-215.
- גודמן, י' וש' פישר, 2003. 'להבנתן של חילוניות ודתיות בישראל: תזת החילון וחלופות מושגיות' בתוך: י' יונה וי' גודמן (עורכים), מערבולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל, הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים, תל אביב, עמ' 346-390.
- גורוביץ, נ' וא' כהן-קסטרו, 2004. החרדים: תפרוסת גיאוגרפית ומאפיינים דמוגרפיים, חברתיים וכלכליים של האוכלוסיה החרדית בישראל 1996-2001, נייר עבודה מס' 5, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים.
- גנץ, מ', 2003. 'ילודה וכוח נשי בחברה החרדית בישראל', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.
- גתי, י', 2009. 'מבוא פרוגרמטי', בתוך: י' גתי (עורך), מילה בסלע: רטוריקה עכשווית, המכללה האקדמית עמק יזרעאל, עמ' 7-38.
- דאגלס, מ', 2004 [1966]. טוהר וסכנה: ניתוח של המושגים זיהום וטאבו, רסלינג, תל אביב.
- דה בובואר, ס', 2001 [1949]. המין השני, א: העובדות והמיתוסים, בבל, תל אביב.
- דה בובואר, ס', 2007 [1949]. המין השני, ב: המציאות היומיומית, בבל, תל אביב.
- דקל, ח', 1996. 'חינוך בנות בין מסורתיות למודרנה', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2007. השנתון הסטטיסטי ונתוני הסקר החברתי, אתר הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה: www.cbs.gov.il (אוחזר במרס 2010).
- הרצוג, ח', 1994. נשים ריאליות: נשים בפוליטיקה המקומית בישראל, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים.
- הרצוג, ח', 2000. 'עיתונות נשים: מרחב משעתק או מרחב לקריאת תיגר?', קשר, 28, עמ' 43-52.
- ויסמן, ד', 1993. 'חינוך בנות דתיות בתקופת השלטון הבריטי', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- זרחיה, צ', 1989. 'העיתונות החרדית החדשה', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- יפה, א', 2004. 'להיות ילדה חרדית: פרקטיקות חיברות, שיח פדגוגי והבניית העצמי', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- כהן, א', 1999. צניעות האשה בעידן המודרני, הוצאה עצמית, אלקנה.

- כהן-אביגדור, נ', 2000. 'פוליטיקאיות (בהשוואה לפוליטיקאים) בעיתונות נשים בישראל: דרך הצגתן בשנות הבחירות לכנסת – 1959, 1977, 1996, פתוח, 4, עמ' 75-99.
- כהן-אביגדור, נ', 2004. 'ניצול הסגולות הייחודיות של האינטרנט בעיתונות נשים: ניתוח שלבי החדירה/צמיחה של המגזינים המקוונים ושל התגוננות של המגזינים המודפסים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן.
- כץ, י', 1997. 'דעת תורה: הסמכות הבלתי מסויגת שטוענים לה בעלי ההלכה', בתוך: ז' ספראי וא' שגיא (עורכים), **בין סמכות לאוטונומיה במסורת ישראל**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב, עמ' 95-104.
- לוי, א', 1989. **החרדים**, כתר, ירושלים.
- לוי-שטראוס, ק', 2006 [1968]. **גזע, היסטוריה, תרבות**, רסלינג, תל אביב.
- לחובר, ע', 2001. 'ההבניה המגדרית של העיתונות הכתובה בישראל', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב.
- לימור, י' וד' כספי, 1994. 'הפמיניזציה בעיתונות הישראלית', **קשר**, 15, עמ' 37-45.
- לימור, י' וע' לביא, 2004. 'הפמיניזציה בעיתונות ובתקשורת ההמונים בישראל: תמונת מצב 2004', כנס האגודה הישראלית לתקשורת 2004, אוניברסיטת בר-אילן.
- למיש, ד', 1997. 'שוות ערך תקשורתי: מבט פמיניסטי על התקשורת הישראלית', בתוך: ד' כספי (עורך), **תקשורת ודמוקרטיה בישראל**, הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים, תל אביב, עמ' 119-139.
- למיש, ד', 2000. '"אם אתה לא שם אתה לא קיים": הפרסומת כאשנב הצצה לחברה הישראלית', בתוך: ח' הרצוג (עורכת), **חברה במראה**, רמות, תל אביב, עמ' 537-559.
- מיכלסון, מ', 1990. 'עיתונות חרדית בישראל', **קשר**, 8, עמ' 11-22.
- נריה-בן שחר, ר', 2002. 'דמות האשה בעיתונות החרדית', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- נריה-בן שחר, ר', 2008. 'הנשים החרדיות ותקשורת ההמונים בישראל: דפוסי חשיפה ואופני קריאה', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- סיון, ע', 1991. 'תרבות המובלעת', **אלפיים**, 4, עמ' 45-98.
- סעיד, א', 2000 [1978]. **אוריינטליזם**, עם עובד, תל אביב.
- עיר שי, ר', 2006. 'פריון, מגדר והלכה: היבטים מגדריים בפסיקת ההלכה בת ימינו בשאלות של פריון (אמצעי מניעה, הפלות, הזרעה והפריה מלאכותית ופונדקאות)', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן.
- עצמון, י', 2006. 'נשים בישראל', בתוך: א' כהן, א' בן רפאל, א' בראלי וא' יער (עורכים), **ישראל והמודרניות: למשה ליסק ביובלו**, יד בן צבי ומכון בן-גוריון לחקר ישראל, ירושלים ובאר שבע, עמ' 523-548.
- פוקן, מ', 1997. **תולדות המיניות, כרך א: הרצון לדעת**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב.

- פירסט, ע', 2000. 'בישראל אין כל חדש?! דימויים של גברים ונשים בפרסומת הישראלית הכתובה', פתוח, 4, עמ' 127-155.
- פרוגל, ש', 2006. רטוריקה, דביר, אור יהודה.
- פרידמן, מ', 1988. האשה החרדית (דפי דיון, מספר 4), מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים.
- פרידמן, מ', 1990. 'מדינת ישראל כדילמה דתית', אלפיים, 3, עמ' 24-68.
- פרידמן, מ', 1991. החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים.
- פרידמן, מ', 1994. 'הגטו: טריטוריאליזם חרדי', בתוך: ר' רהט (עורכת), דפוסי חברה בישראל: מקראה (נספח מאמרים), האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב.
- פרידמן, מ', 1998. 'כל כבודה בת מלך חוצה: האישה החרדית', בתוך: ד' אריאל, מ' ליבוביץ ו' מזור (עורכים), ברוך שעשני אישה? ידיעות אחרונות – ספרי חמד, תל אביב, עמ' 189-205.
- צבר-בן יהושע, נ', 2001. 'אתנוגרפיה בחינוך', בתוך: נ' צבר-בן יהושע (עורכת), מסורות וזרמים במחקר האיכותי, זמורה ביתן (דביר), לוד, עמ' 101-139.
- קפלן, ל', 1997. 'דעת תורה: תפיסה מודרנית'. בתוך: ז' ספראי וא' שגיא (עורכים), בין סמכות לאוטונומיה במסורת ישראל, הקיבוץ המאוחד, תל אביב, עמ' 105-145.
- קפלן, ק', 2000. "'יש רקבון רציני בחברה שלנו וצריך להכיר את האמת": ביקורת עצמית בשיח הפנימי של החברה החרדית בישראל', בתוך: ש' וולקוב (עורכת), מיעוטים, זרים ושונים: קבוצות שוליים בהיסטוריה, מרכז זלמן שזר, ירושלים, עמ' 299-330.
- קפלן, ק', 2001. 'כלי התקשורת בחברה החרדית בישראל', קשר, 30, עמ' 18-30.
- קפלן, ק', 2007. בסוד השיח החרדי, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים.
- קרסל, ג', 1964. תולדות העיתונות העברית בארץ ישראל, הספריה הציונית, ירושלים.
- רובין, ש', 1987. 'מגמות של מסורת ושינוי בעיתונות נשים בישראל', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- רוס, ת', 2006. "'שמע בני מוסר אביך ואל תיטוש תורת אמן": המהפכה התורנית של הנשים', בתוך: ע' אטקס (עורך), ישיבות ובתי מדרשות, מרכז זלמן שזר, ירושלים, עמ' 443-464.
- שאול, מ', 2009. "פאר תחת אפר": ניצולי השואה, זיכרונה וההתמודדות עם השלכותיה – פרק מרכזי בשיקום החברה החרדית האשכנזית ב"יישוב" ובמדינת ישראל, 1945-1961, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן.
- שטרן, י', 2002. 'עושר שמור לבעליו לרעתו: על מקומם של המשפט ושל ההלכה בחברה הישראלית', אלפיים, 20, עמ' 199-246.
- שקדי, א', 2003. מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני – תיאוריה ויישום, רמות, תל אביב.

- Adler, R., 1983. 'The Jew who wasn't There: Halakha and the Jewish Woman', in: S. Heschel (ed.), *On being a Jewish Feminist: A Reader*, Schocken Books, New York, pp. 12-18.
- Andreasen, M. & Steeves, H.L., 1983. 'Employed Women's Assertiveness and Openness as Shown in Magazine Use', *Journalism Quarterly*, 60, pp. 449-457.
- Arskey, H. & Knight, P., 1999. *Interviewing for Social Scientists*, Sage, London.
- Arthur, L., 1999. *Religion, Dress and the Body*, Berg, Oxford, UK.
- Baumel, S.D., 2006. *Sacred Speakers: Language and Culture among the Haredim in Israel*, Berghahn Books, New York.
- Barzilai-Nahon, K. & Barzilai, G., 2005. 'Cultured Technology: The Internet and Religious Fundamentalism', *The Information Society*, 21, 1, pp. 25-40.
- Bordo, S., 1993. *Unbearable Weight: Feminism, Western Culture and the Body*, University of California Press, Berkeley & Los Angeles.
- Braham, P., 1982. 'How the Media Report Race', in: M. Gurevitch, T. Bennet, J. Curran & J. Woolacott (eds.), *Culture, Society and the Media* Methuen, London.
- Busby, L. & G. Leicht, 1993. 'Feminism and Advertising in Traditional and Nontraditional Women's Magazines 1950's-1980's', *Journalism Quarterly*, 70, 2, pp. 247-264.
- Charmatz, K., 1983. 'The Grounded Theory Method: An Explication and Interpretation', in: R. M. Emerson (ed.), *Contemporary Field Research*, Waveland Press, Illinois, pp. 109-126.
- Charmatz, K., 1995. 'Grounded Theory', in: J. H. Smith, R. Harre & V. Langenhove (eds.), *Rethinking Psychology*, Sage, London, pp. 27-42.
- Charmatz, K., 2000. 'Grounded Theory: Objectivist and Constructivist Methods', in: N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (eds.), *Handbook of Qualitative Research*, Sage, London, pp. 509-535.
- Dahalgren, P. & S. Chakrapani, 1982. 'The Third World on TV News: Western Way of Seeing the "other"', in: W. Adams (ed.), *Television Cover of International Affairs*, Ablex, Norwood, NJ.
- Dey, I., 1993. *Qualitative Data Analysis*, Routledge, London.
- Dworkin, A., 1986. *Pornography: Men Possessing Women*, The Women's Press, New York.
- El Or, T., 1993. 'Are They Like their Grandmother? A Paradox of Literacy in the Life of Ultra-Orthodox Jewish Women', *Anthropology and Education Quarterly*, 24, 11, pp. 61-68.

- El Or, T., 1995. 'Ultra-Orthodox Jewish Women', in: S. Deshen (ed.), *Israeli Judaism: The Sociology of Religion in Israel*, Transaction, New Brunswick, pp. 149-169.
- El Or, T., 1997. 'Visibility and Possibilities: Ultra-Orthodox Jewish Women between the Domestic and Public Spheres', *Women's Studies International Forum*, 20, 5, pp. 149-169.
- Ferguson, M., 1983. *Forever Feminine: Women's Magazines and the Cult of Femininity*, Heinemann, London.
- French, M., 1985. *Beyond Power: On Women, Men and Morals*, Summit books, New York.
- Friedan, B., 1963. *The Feminine Mystique*, W.W. Norton, New York.
- Friedan, B., 1981. *The Second Stage*, Summit Books, New York.
- Friedman, M., 1993. 'The Market Model and Religious Radicalism', in: L. J. Silberstein (ed.), *Jewish Fundamentalism in Comparative Perspective*, NY University Press, New York, pp. 192-215.
- Friedman, M., 1998. 'Back to Grandmother: The New Ultra Orthodox Women', *Israel Studies*, 1, pp. 21-26.
- Gerbner, G., 1972. 'Violence in Television Drama: Trends and Symbolic Functions', in: G. A. Comstock & E. A. Rubinstein (eds.), *Media Content and Control: Television and Social Behavior*, US Government Printing Office, Washington, DC, pp. 28-187.
- Gerbner, G. & L. Gross, 1976. 'Living with Television: The Violence Profile', *Journal of Communication*, 26, 2, pp. 173-199.
- Gitlin, T., 1978. 'Media Sociology: The Decline of the Dominant Paradigm', *Theory and Society*, 6, pp. 205-245.
- Gitlin, T., 1979. 'Prime Time Ideology: The Hegemonic Process in Television Entertainment', *Social Problems*, 26, 3, pp. 251-266.
- Gramsci, A.N., 1992. *Prison Notebooks*, Colombia University Press, New York.
- Greer, G., 1984. *Sex and Destiny: The Politics of Human Fertility*, Harper Colophon Books, New York.
- Hartman, T., 2007. *Feminism Encounters Traditional Judaism*, Brandeis University Press, Waltham, Massachusetts.
- Heck, M.C., 1981. 'The Ideological Dimension of Media Messages', in: S. Hall, D. Hobson, A. Lowe & P. Willis (eds.), *Culture, Media, Language: Working Papers in the Cultural Studies, 1972-1979*, Hutchinson & Co., London, pp. 122-127.

- Heilman, S.C., 1992. *Defenders of the Faith: Inside Ultra Orthodox Jewry*, Schocken Books, New York.
- Heilman, S.C. & Friedman, M., 1991. 'Religious Fundamentalism and Religious Jews: The case of the Haredim', in: M.E. Marty & R.S. Appleby (eds.), *Fundamentalisms Observed*, The University of Chicago Press, Chicago & London, pp. 197-265.
- Hobson, D., 1981. 'Housewives and the Mass Media', in: S. Hall, D. Hobson, A. Lowe & P. Willis (eds.), *Culture, Media, Language: Working Papers in the Cultural Studies, 1972-1979*, Hutchinson & Co., London, pp. 105-114.
- Hooks, B., 2000. *Feminism is for Everybody: Passionate Politics*, South End Press, Cambridge, MA.
- Hutchinson, S.A., 1988. 'Grounded Theory', in: R.R. Sherman & R.B. Webb (eds.), *Qualitative Research in Education: Focus and Method*, Falmer, London, pp. 123-140.
- Kaplan, L., 1992. 'Daas Torah: A Modern Conception of Rabbinic Authority', in: M. Sokol (ed.), *Rabbinic Authority and Personal Autonomy*, The Orthodox Forum Series, New Jersey & London, pp. 1-60.
- Levi-Strauss, C., 1963. *Structural Anthropology*, Basic Books, New York.
- Liebman, C.S., 1992. 'Tradition, Judaism, and the Jewish Religion in Contemporary Israeli Society', in: J. Wertheimer (ed.), *The Uses of Tradition: Jewish Continuity in the Modern Era*, The Jewish Theological Seminary of America, New York and Jerusalem, pp. 411-429.
- Livingstone, S., 1996. 'Television Discussion and the Public Sphere: Conflicting Discourses of the Former Yugoslavia', *Political Communication*, 13, pp. 259-280.
- Livio, O. & K. Tenenboim-Weinblatt, 2007. 'Discursive Legitimation of a Controversial Technology: Ultra-Orthodox Jewish Women in Israel and the Internet', *The Communication Review*, 10, 1, pp. 29-56.
- Longman, C., 2007. "Not us, but you have changed!" Discourses of Difference and Belonging among Haredi Women, *Social Compass*, 54, 1, pp. 77-95.
- Marzolf, M., 1977. *Up from the Footnotes: A History of Women Journalists*, Hasting House, New York.
- Mackinnon, C., 1983. 'Feminism, Marxism, Method and the State: Toward Feminist Jurisprudence', *Signs*, 8, 4, pp. 635-658.
- Mackinnon, C., 1990. *Sexuality, Pornography and Methods – Pleasure under*

- Patriarchy: Toward a Feminist Theory of the State*, Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- McCarthy-Brown, K., 1994. 'Fundamentalism and the Control of Women', in: J. Startton-Hawley (ed.), *Fundamentalism and Gender*, Oxford University Press, New York.
- Mernissi, F., 1987. *Beyond the Veil: Male-Female Dynamics in the Modern Muslim Society*, Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis.
- Mernissi, F., 1991. *The Veil and the Male Elite*, Basic Books, New York.
- Mulvey, L., 1989. *Visual and other Pleasures*, Indiana University Press, Bloomington.
- Neriya-Ben Shahar, R. & A. Lev-On, 2009. 'Forum of their own: Studying Discussion Forums of Ultra-Orthodox Women Online' *Media Frames*, 4, pp. 67-106.
- Newman, Y., Z. Bekerman, & A. Kaplan, 2002. 'Rhetoric as the Contextual Manipulation of Self and Nonself', *Research on Language and Social Interaction*, 35, 1, pp. 93-112.
- Press, A.L., 1991. *Women Watching Television: Gender, Class, and Generation in the American Television Experience*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Rich, A., 1977. *Of Woman Born*, Virago, London.
- Rozenak, M., (1993). 'Jewish Fundamentalism in Israeli Education', in: M.E. Marty & R.S. Appleby (eds.), *Fundamentalisms and Society*, The University of Chicago Press, Chicago & London, pp. 374-414.
- Ross, T., 2004. *Expanding the Palace of Torah: Orthodoxy and Feminism*, New England University Press, Boston.
- Schudson, M., 2002. 'The News Media as Political Institutions', *Annual Review of Political Science*, 5, pp. 249-269.
- Strauss, A.L., 1987. *Qualitative Analysis for Social Scientists*, Cambridge University Press, Boston.
- Strauss, A. & Corbin, J., 1990. *Basics of Qualitative Research*. Sage Publications, California.
- Strauss, A. & J. Corbin, 1994. 'Grounded Theory Methodology', in: N.K. Denzin & Y.S. Lincoln (eds.), *Handbook of Qualitative Research*, Sage Publications, California, pp. 273-285.
- Tuchman, G., A. K. Daniels, & J. Benet, (eds.), 1978. *Hearth and Home: Images of Women in the Mass Media*, Oxford University Press, New York.
- Wadud, A., 2006. *Inside the Gender Jihad: Women's Reform in Islam*, Oneworld Publications, Oxford.

- Walker, N.A., 2000. *Shaping our Mothers World: American Women Magazines*, University of Mississippi Press, Mississippi
- Walter, G. & S. Wilson, 1996. 'Silent Partners: Women in Farm Magazine Success Stories, 1934-1991', *Rural Sociology*, 61, 2, pp. 227-248.
- Weissman, D., 1976. 'Bais Yaakov: A Historical Model for Jewish Feminists', in: E. Koltun (ed.), *The Jewish Women: New Perspectives*, Schocken Books, New York, pp. 139-148.
- Winship, J., 1987. *Inside Women's Magazines*, Pandora, New York.
- Wood, J.T., 1998. 'Ethics, Justice, and the "Private Sphere"', *Women's Studies in Communication*, 21, pp. 127-149.
- Woolf, V., 1949. *A Room of One's Own*, Hogarth Press, London.
- Woolf, V., 1952. *Three Guineas*, Hogarth Press, London.
- Yafeh, O., 2007. 'The Time in the Body: Cultural Construction of Femininity in Ultra-Orthodox Kindergartens for Girls', *Ethos*, 35, pp. 516-553.